

Pēteris
Lakis
**VARA un
SABIEDRĪBA**

Varas maina Latvijā
astordesmito un deviņdesmito
gadu mijā

ZVAIGZNE ABC

PĒTERIS LAĶIS (1952)

Filozofs un sociologs, Dr. phil.

1976. gadā beidzis

LVU Vēstures un filozofijas fakultāti

un strādājis tur par pasniedzēju, vēlāk docentu,
Socioloģijas katedras vadītāju.

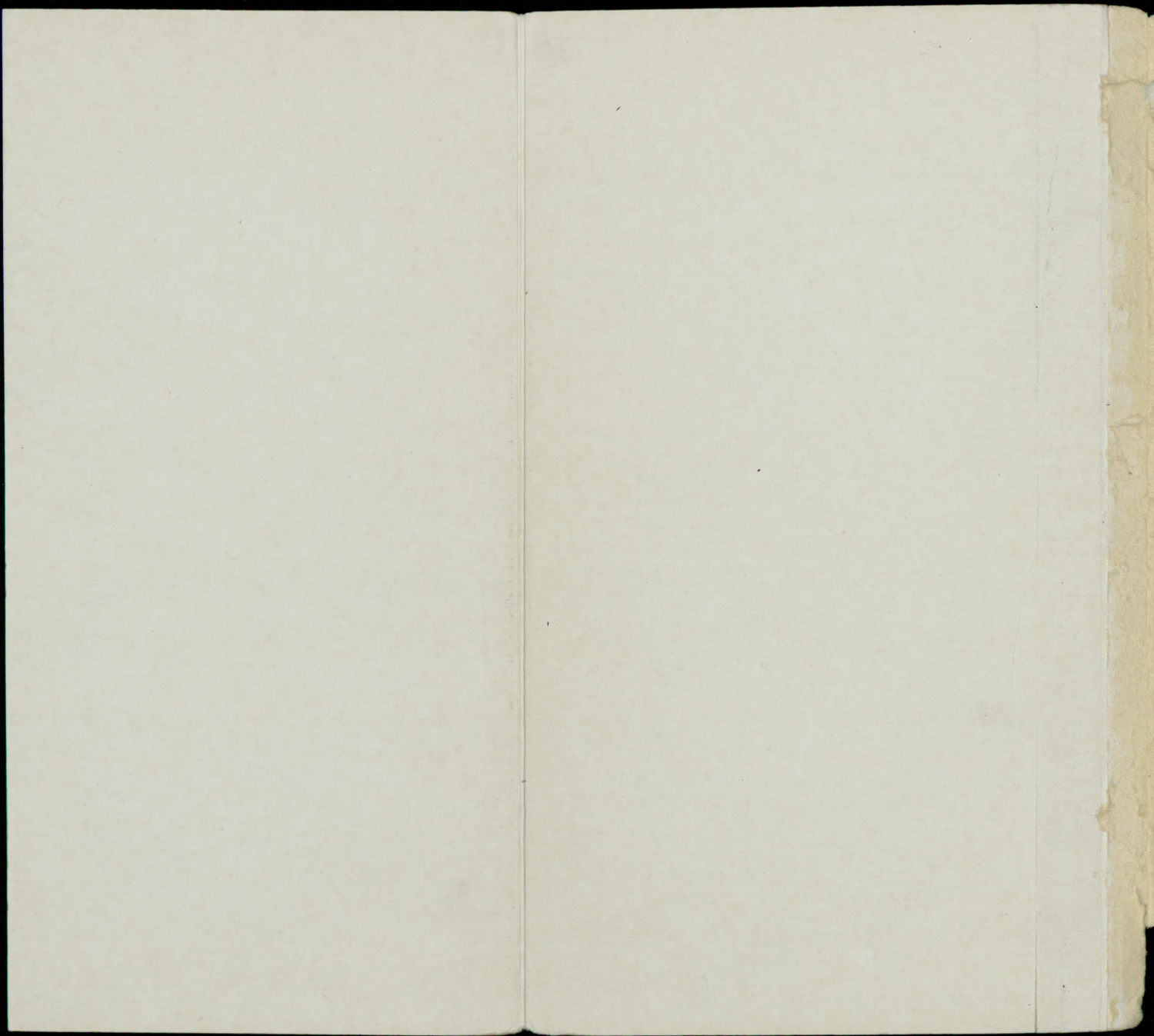
80. gadu otrajā pusē iesaistījies demokrātiskajā
politiskajā kustībā - bijis LTF Domes

un valdes loceklis, LR AP Tautas izglītības,
zinātnes un kultūras komisijas priekšsēdētājs.

No 1991. gada Latvijas

Kultūras akadēmijas rektors, profesors.

Pēteris

Lakis

Pēteris

Lakis

VARA un

SABIEDRĪBA

atgriezumā un darbības

gaitā 1992

ZVAIGZNE ABC

Pēteris
Lāķis
VARA UN
SABIEDRĪBA

97-3
L 563

Pēteris
Lakis

VARA un
SABIEDRĪBA

Varas maiņa Latvijā
astotdesmito un deviņdesmito
gadu mijā

ZVAIGZNE ABC

L
32

947.43.087.3 (078)

La 280

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

~~97-12.625~~

pērb. 29. IX 2000. J. O.

0304010533

Pēteris Laķis
VARA UN SABIEDRĪBA
Varas maiņa Latvijā
astoņdesmito un deviņdesmito
gadu mijā

© 1997, apgāds "Zvaigzne ABC"

Redaktore Ligita Bibere

ISBN 9984-04-714-8

SATURA RĀDĪTĀJS

Priekšvārds	7
Dažas teorētiskas ievadpiezīmes par politisko varu	11
Padomju nomenklatūra kā sociālistiskās sabiedrības politiskā elite	21
Politiskās varas maiņas procesa sākuma posms	47
Nacionāldemokrātiskās masu kustības veidošanās un padomju varas krīze	69
Divvaldība – kāds bija tās reālais saturs?	87
Vara un jaunās politiskās elites tapšanas process	115
Kam piederēs vara Latvijā gadu tūkstošu mijā?	137
Racionāla nobeiguma vietā	146
Pēcvārds	149
Varas maiņa Latvijā: īsa notikumu hronika ...	154

SATURA RĀDĪTĀJS

7	Pārskats
11	Dabas teorētiskās izvērtēšanas par politisko varu
21	Padomju nomenklatūra kā sociālistiskā sapietības politiskā elite
47	Politiskās varas maiņas process sākuma posms
69	Nacionālo demokrātiskās masu kustības veidošanās un padomju varas kritze
87	Divvaldība - kāds bija tās reālais saturs?
115	Vair un jaunās politiskās elites tapšanas process
137	Kam piederēja vara Latvijā gadu tikšanos laikā
146	Kategorāla nobriešana vietā
149	Pēcvarde
154	Varas maiņa Latvijā: tas notikumu hronika ...

PRIEKŠVārds

Mēs visi bijām aculiecinieki tām izmaiņām, kuras notika pēdējo septiņu astoņu gadu laikā Latvijā. Daudzi no mums arī piedalījās šajā procesā, gan atrazdamies dažādā attālumā no notikumu epicentra – tās vietas, kurā īstenojās izmaiņu pamats: politiskās varas pārejas gaita.

Šis apcerējums ir mēģinājums atbildēt uz dažiem jautājumiem Latvijas modernajā vēsturē no politiskās socioloģijas viedokļa, apzinoties, ka šīs problēmas, kuras ir saistītas ar politiskās varas maiņu, vismaz daļēji ir kopīgas daudzām postkomunisma zemēm, bet atsevišķas likumsakarības izpaužas arī ārpus Centrāleiropas politiskās telpas citos zemeslodes reģionos.

Šie pamatjautājumi ir:

– kādi socioloģiskā skatījumā bija tie, kuriem piederēja vara sociālistiskā režīma laikos, un vai tiešām viņi to ir pazaudējuši šodien;

– kā šī varenā un varas kārā padomju impērija tomēr pieļāva vai bija spiesta pieļaut radikālas politiskās pārmaiņas Latvijā;

– kāda pašlaik ir jaunizveidotajai politiskai elitei piemītošā varas pakāpe un vienlaikus – kādas ir pārējās sabiedrības daļas iespējas ietekmēt politisko procesu virzību, kāds ir demokrātizācijas mērs šodienas Latvijā;

– kam piederēs vara Latvijā gadu tūkstošu mijā;

– kādas ir varas iezīmes mūsu gadsimta beigās šajā vecajā un mainīgajā pasaulē?

Tiecoties atbildēt uz šiem jautājumiem, nedrīkst aizmirst vienu patiesību – vēstures laiks ir iekšēji saistīts. Pagātne nosaka mūsu šodienu. Tā varbūt ir rēgaina, tomēr ļoti dzīvīga. Tagadnē savukārt veidojas pamats nākotnes notikumiem. Tos ietekmēs gan pašreizējais veikums, par kura atbilstību vispārcilvēciskajām demokrātijas vērtībām nav iemesla šaubīties, gan arī sociāli politiskas, materiālas un morālas kroplības – nožēlojams mantojums nākamajām paaudzēm. Kā pašlaik ir vairāk? Kas mūsu modernajā sabiedrībā nosaka jaunu vērtību veidošanos, to vērtību, kuras ietekmēs sociālos procesus gadu tūkstošu mijā? Tomēr, domājot par nākotni, neaizmirsīsim J.Brodskā atziņu, ka īsti pārlicināti mēs varam būt tikai par tagadni, par to, ko mēs paši reāli veidojam. Mūsu perspektīvas un uz tām vērstais nodzīvotais laiks lielā mērā koncentrējas šodienas politiskajā varā un katra indivīda attieksmē pret šo sabiedrības eksistenci noteicošo spēku.

80. – 90. gadu mija bija laiks, kurā mainījās ne tikai politiskā sistēma, bet mainījās, kaut gan lēnāk, arī tautsaimnieciskā struktūra, sociālās attiecības un, protams, arī cilvēki paši. Lai arī cilvēka būtība nav tik strauji mainīga kā viņa radītā sabiedriskā realitāte, tomēr arī tās izpausmes

modificējās šajos dažos gados, atklājot vismaz dažas agrāk mazāk pazītas īpatnības. Radikālu pārmaiņu laikam ir raksturīga visai izplatīta prāta neskaidrība, zināma orientācijas pavājināšanās kā makro, tā mikrovidē lielai sabiedrības daļai. Un politiskā vara gan kā institūts, gan kā tā personāliju aktivitāšu kopums ir viena no tām atskaites sistēmām, uz kuras mēs varam projicēt savus sociālās eksistences jautājumus, lai labāk varētu izprast apkārtējā realitātē noritošos procesus, savu vietu to pretrunīgumā, kā arī censties prognozēt mūsu sabiedrības iespējamo virzību pārskatāmā nākotnē.

medietojās šajos dažos gados, atkārtot vismaz
 dažas agrāk mazāk parītas īpašības. Kad šis
 pārraudzītais laiks ir raksturīgs visai izplatīta
 pārtikas nesābīdībai, zināms, ka šādas pārtikas
 nāvēnā kā mēro, tā miltovība šeit saistīta
 dzīvi. Un politiskā vārds gan kā institūts, gan kā tā
 personāliju aktivitāšu kopums ir viens no tām
 sistēmas sistēmām, uz kurām mēs varam projektēt
 savas sociālās eksistences ieviešanu, lai labāk
 varētu izpaust apkārtnē esošās nāvēnās procesus
 un savu vietu to sistēmā, kā arī citādas
 prognozēt mūsu saistītas iespējamo virzību
 pārskatāmā rakstā.

DAŽAS TEORĒTISKAS IEVADPIEZĪMES PAR POLITISKO VARU

Lai būtu iespējams aplūkot varas maiņas procesu Latvijā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā, vispirms nepieciešams precizēt varas jēdziena izpratni, to traktējumu, kurš no visai daudzveidīgajām politiskās socioloģijas radītajām interpretācijām tiks izmantots šajā apcerē.

Jebkuras izvērstākas politisko procesu analīzes centrā ir varas jautājums. Jāatceras gan, ka vara un tās mehānismi var tikt aplūkoti arī ārpus tiešās politikas sfēras. Abstrahējoties no šīm ārpuspolitiskajām izpausmēm sabiedrības dzīvē, redzams, ka arī politikas jomā varas jēdziens ir samērā atšķirīgi interpretēts. Viens no socioloģijas pamatlicējiem M. Vēbers aplūko varu kā indivīda vai grupas iespējas īstenot savu gribu kopējā darbībā, pat ja citi, kuri piedalās šajā darbībā, ir pret šo gribas izpausmi. Šis viedoklis dažādās variācijās kalpo par pamatu visai atšķirīgu orientāciju sociologiem viņu varas koncepcijas izveidē. M. Haralamboss un M. Holborns grāmatā «Socioloģija. Tēmas un perspektīvas»¹ norāda, ka

---

¹ M. Haralambos and M. Holborn. *Sociology. Themes and perspectives*, p. 122.

vairākas socioloģijas teorijas izmanto M. Vēbera izpratni divos nozīmīgos aspektos. Pirmkārt, tas ir «varas daudzuma konstantuma» princips – sabiedrībā eksistē fiksēts varas apjoms, un tādēļ tie, kuriem pieder vara, var to saglabāt uz citu rēķina, kuriem nav šīs varas. Otrkārt, tie, kuriem ir vara, to var izmantot savu personificēto tālākās nākotnes interešu vārdā. Un šis apstāklis veido pamatu iespējamām pretrunām varas īstenošanas mehānismā. Ja M.Vēberam par politiskās varas pamatu ir pieņemts gribas īstenošanas iespēju jautājums, tad citos skatījumos, nerunājot pretī funkcionālistu principiem, lielāka uzmanība ir pievērsta varas īstenošanas ceļu vispārējiem raksturojumiem, tai darbības telpai, kurā ir noteiktas tiesības pieņemt lēmumus un tos realizēt. Šajā sakarā mūsu apcerē interesi izraisa vēl viens viedoklis. J.Razs sava rediģētā krājuma «Vara»¹ ievadā norāda, ka politiskā vara izpaužas tiesībās veidot likumus un noteikumus, tiesāt un sodīt par neveiksmēm un pārkāpumiem, kompensēt stāvokli attiecībā pret vardarbības upuriem, tās ir arī tiesības pavēlēt vai dot atļauju kādai darbībai.

Visumā pievienojoties M. Vēbera iedibinātajai tradīcijai, ņemot vērā arī jautājumu par varas īstenošanas ceļiem un mehānismiem, pieņemsim sākotnēju politiskās varas definējumu. Tā ir sociālās grupas, robežgadījumā atsevišķa indivīda iespējas īstenot savu gribu noteiktā sociāli poli-

¹ Authority. Edited by I. Raz, p. 2.

tiskā un tautsaimnieciskā telpā, aizstāvēt savas intereses ar likumdošanas un citu normatīvo aktu starpniecību, turklāt nodrošinot apstākļus ar izpildvaras palīdzību īstenot sociālajā realitātē pieņemtos regulatīvos principus, nepieciešamības gadījumā izmantojot arī fiziski represīvas spēka izpausmes. Tālākajā mūsu apceres gaitā šis pieņēmums konkretizēsies, papildināsies ar atsevišķām niansēm.

Socioloģijā politiskā vara dažkārt tiek identificēta ar valsts varu. Mūsu skatījumā svarīgi ir atzīt, ka šīs divas varas izpausmes tomēr nav viens un tas pats. Zināmā mērā gadu pirms Latvijas Augstākās Padomes vēlēšanām, bet īpaši pēc tam, jau gan citā, pārvērstā politisko attiecību nozīmē, līdz pat 1991. gada augusta beigām var labi saskatīt atšķirību starp valsts varu kā politiskās varas atsevišķu izpausmi un citu politisko varu, kuras pamats meklējams vai nu sabiedrības masu politiskajās aktivitātēs, vai militāri fiziskā spēka iespējās īstenot savu gribu. Šajā sakarā nozīmīgs ir politiskās varas iedalījums legītimētajā, oficiāli atzītajā un neoficiālajā, tomēr pietiekami reālajā politiskajā varā. Iespējams, ka stabilā demokrātiskā sabiedrībā šī politiskās varas klasifikācija nav tik aktuāla, bet nestabilā sabiedrībā, kurā pakāpeniski norit politiskās varas pārmaiņu process, atšķirība starp legītimēto un nelegītimēto varu ir pietiekami būtiska. Tiesa, neoficiālajai, nelegītimētajai varai mūsu definīcijas skatījumā šķietami nepiemīt viens

būtisks atribūts – iespējas aizstāvēt savas intereses ar likumdošanas aktu palīdzību. Tomēr šajā aspektā jāņem vērā divi apstākļi. Pirmkārt, šī oficiāli neatzītā vara arī pieņem noteiktas regulatīvas normas, kurām tiecas pakļaut vismaz daļu sabiedrības. Šīs normas tiek vairāk vai mazāk atklāti pretstatītas legītimētās varas nesēja atzītajām likumdošanas regulām, cerot uz lielāku to īstenošanas praktisko efektivitāti. Otrkārt, nelegītimētā vara tiecas pārtapt valsts varā, tāds būtībā ļoti bieži ir šīs varas nesēja mērķis.

Jāatceras, ka nereti socioloģijā tiek norādīts, ka abas šīs varas izpausmes – oficiālā un neoficiālā – gala rezultātā balstās uz iespējām lietot fizisku spēku. Šai atziņai nepieciešams nedaudz izvērstāks skaidrojums. Acīmredzot jebkura politiskā vara paredz vismaz iespēju lietot noteiktā formā fizisku spēku, ja tās pieņemto lēmumu īstenošana saskaras ar grūti vai vispār politiskā ceļā neatrisināmām problēmām. Teiktais attiecas gan uz iekšpolitikas sfēru, gan arī uz ārpolitisko, starpvalstu attiecību jomu. Tiesa, fiziskā spēka lietojuma iespējas nosaka ne jau tikai šī spēka apjoms un varbūtējās pretestības intensitāte, bet arī sarežģīts politisko un citu sociālo attiecību tīkls. Ekonomisko interešu sasaistes virzieni, vēsturiski nosacītās politiskās tradīcijas, gan aktuālās, gan slēptās diplomātiskās spēles, arī sabiedrības demokratizācijas un liberalizācijas procesi un vēl citi faktori veido pastarpinājumu starp politiskās

varas vēlmi lietot fizisku spēku un praktiskām, dažādu interešu nosacītām iespējām to īstenot. Pat acīm redzams fiziskā, militāri represīvā spēka pārsvars ne vienmēr nodrošina iespējas to izmantot, lai uzvarētu opozīciju vai citādi domājošu cilvēku kopu, okupētu un pakļautu citu valsti. Un tomēr – pat ja fiziskā spēka lietošanas iespējas esošajā politiskajā situācijā ir samērā ierobežotas, pati šī spēka esamība ir nozīmīgs arguments politiskās varas objekta gribas īstenošanā. Globālā mērogā šis arguments nosaka pasaules pārdalīšanas iespējas, valsts iekšienē – vismaz uz zināmu laiku – pakļaut opozīciju, praktiski jebkuru sabiedrisku pretpēku.

Jāņem vērā vēl viens nosacījums šajā sakarā. Modernajā sabiedrībā ne vienmēr attiecības starp to eliti, kuras rokās ir politiskā vara, un «spēka struktūrām», it īpaši to vadību, īstenojas oficiāli noteiktā kārtībā, vienvirziena bezierunu pavēļu izpildes formā. Sevišķi tajos gadījumos, kad politiskā vara vairs nav tik stabila un elitē izvērsas pastiprināti iekšējās strukturēšanās procesi, spēka struktūru, dažādu militarizēto veidojumu vadība var arī nereaģēt uz politiskās elites legītimētajām tiesībām dot pavēli noteiktu represīvu akciju īstenošanai. Jāatceras, ka totalitārisma režīmu ietvaros īpašu statusu iegūst arī valsts drošības dienesti.

Politiskā vara ir konkrēti vēsturiskā sabiedrības attīstības posmā noteikta cilvēcisko attiecību sistēma, kura ietver specifiskas formālās

struktūras. Šajās struktūrās veidojas noteikti cilvēcisko attiecību stereotipi samērā daudzveidīgā gribas izpausmes pielietojuma un vairāk vai mazāk apzinātas pakļaušanās vienotībā. Politiskā vara izpaužas arī ekonomiskās, sociālās, ideoloģiskās un citās cilvēcisko attiecību jomās, līdz ar to veidojot visai izvērstu savstarpējo sakarību tīklu.

Tomēr politiskā vara, kaut arī īstenojas objektīvu likumsakarību nosacītībā, atsvešinātā pasaulē, nav bezpersoniska, pārsubjektīva. Objektīvais un subjektīvais politiskās varas sfērā ir savstarpēji saistīts varbūt vēl spilgtāk un dramatiskāk nekā daudzos citos sabiedriskajos procesos. Kaut arī politiskā vara tiecas depersonalizēt cilvēku, lai radītu nepieciešamos priekšnoteikumus manipulēt ar indivīdu, tomēr varas īstenošanas process nereti sekmē tieši pretējo – cilvēka individualitātes atsevišķu aspektu izpausmju intensifikāciju. Šis process ir saistīts ar izvēles izdarīšanas priekšnosacījumu sarežģīti strukturētajiem ētiskajiem mehānismiem. Katrā atsevišķā gadījumā šī izvēle var arī neatklāties praktiskās aktivitātēs, tomēr jau pati izvēles situācija veido sprieguma pieaugumu «sabiedriskajā zemapziņā». Līdztekus nereti sastopamajam vienkāršotajam skatījumam jautājumu lokā par personības iespēju robežām ietekmēt politiskās varas konkrētā mehānisma tapšanu un funkcionēšanu socioloģijas interesi var izraisīt arī tādas problēmas kā to vērtību sistēmas izpaus-

mes īpatnības, kuras nosaka cilvēka tieksmi pēc varas, indivīda pasaules uztveres izmaiņas, atrodoties politiskajā elitē, pakļaušanās varas diktātam kā vispāratzītā demokrātiskā, tā līdz absurdam izvērstā totalitārā sabiedrībā. Protams, objektīvā un subjektīvā faktora attiecības mainās atšķirīgās vēsturiskajās situācijās, bet šo saikņu skatījums iegūst īpašu nozīmību, vērtējot radikālas sabiedriskās izmaiņas.

Neaizmirsīsim, ka vara sakņojas zināmu cilvēka vēlmju sakarībās. Pirmkārt, vara var būt līdzeklis, lai īstenotu kādu citu vajadzību apmierināšanu. Visbiežāk tās ir materiāli ekonomiskās intereses, kuru īstenošanai nepieciešams noteikts politiskās varas mehānisma izmantojums. Otrkārt, vara var būt pašmērķis, kas izpaužas vēlmē valdīt pār citiem indivīdiem, sociālajām grupām. Šī īpašā varas kāre nereti robežojas ar sociālo patoloģiju, atsevišķu personības īpašību pārlieku pašakcentēšanu. Šis subjektīvais faktors radikālu politisko pārmaiņu laikā, kad mazinās iepriekš vispārpieņemtu sociālo normu loma, var iegūt spilgtas izpausmes, pat pārspējot objektīvo sakarību nozīmi.

Visbeidzot, likumsakarība, kura īpaši reljefi atklājas, varbūt pat kļūst īsti nozīmīga tieši mūsu gadsimtā: politiskajai varai, tās nesējam – politiskajai elitei tiek piešķirts pārāk augsts statuss sabiedrībā, līdz ar to arī iespējas dominēt sabiedriskās dzīves organizācijā, vērtību sistēmas ietekmēšanā. Politiskā elite kā neliela sabiedrības

minoritāte, kura ir koncentrējusi savās rokās visu varu, nostiprinās dažādās politiskajās sistēmās, protams, atšķirīgās formās.

Pati politiskā elite ļoti reti veido jaunas vērtību sistēmas. Šīs vērtības rada intelektuālās elites pārstāvji. Politiskie līderi savukārt lielākā vai mazākā mērā tās īsteno sociālajā realitātē. Tiesa, politiskā elite var būtiski mainīt sabiedrisko slāņu ievirzes attiecībā pret dažādām vērtību sistēmām, kā arī radīt nepieciešamo bāzi kāda vērtību priekšstata izveidei.

Politiskās elites pārlieku augstais statuss sabiedrībā izpaužas daudzu cilvēka dzīves sfēru nepamatotā politizācijā attiecībā pret vispārcilvēcisko vērtību atskaites sistēmu, arī pilnvaru paplašināšanā politiskajiem līderiem lemt par nozīmīgākajām cilvēka eksistences problēmām. Turklāt šis likumsakarības darbojas ne tikai galēji politizētajos totalitārajos režīmos, bet arī demokrātiskajās sabiedrībās, tiesa, gan krietni pastarpinātākā formā. Tā ir viena no atsvešināšanās izpausmēm modernajā sabiedrībā – personības dezindividualizācija ar mērķi radīt apstākļus, kuros varētu manipulēt ar cilvēku; jo viņam tiek sašaurinātas arī reālās politiskās izvēles iespējas. Līdzekļu izvēle manipulācijām ir plaša – sākot ar represīvām metodēm totalitāriskā (spilgtākie piemēri ir labi pazīstami – cilvēku metodiskā iebaidīšana un iznīcināšana Hitlera Vācijā un Staļina Padomju Savienībā) un beidzot ar vidusslāņa ideoloģijas veidošanu

ikdienas apziņas jomā modernajā Rietumu demokrātijā. Politiskā vara no sabiedrības funkcionēšanas nosacījuma pakāpeniski pārvēršas par noteicošo faktoru cilvēka esamības attiekmēs. Politiskās varas saglabāšanas dēļ tiek veidota visaptveroša ideoloģiskā sistēma, kura nereti nonāk pretrunā ar vispārcilvēcisko vērtību principiem. Sociālā stabilitāte kļūst gandrīz vai par svarīgāko sabiedrības raksturojumu, uz kuras sasniegšanu tiek virzīta cilvēce. Vieglāk saskatāma šī virzība ir starpvalstu attiecībās: pietiekami varenas lielvalsts teritoriālās integrācijas un stabilitātes vārdā tiek akceptētas gandrīz vai jebkuras represijas pret savas valsts pilsoņiem. Eksistē arī slēptāki faktori. Tiesa, stabilitāte ir nepieciešams sabiedrības funkcionēšanas nosacījums, tomēr stabilitāte ir saistīta arī ar zināmu stagnāciju, dzīvīguma trūkumu darbības motivācijā, zemu aktivitāti jaunu vērtību meklējumos, arī ar pārlietu miermīlīgu attieksmi pret politiķu spiedienu, viņu bieži nepamatotajām pretenzijām atrisināt pārāk plašu cilvēka eksistences problēmu loku. Turklāt šī tendence progresē ne tikai liberāli demokrātiskā sabiedrībā, bet arī tajās valstīs, kuras, aizejot no totalitārisma, tiecas tuvojies rietumnieciskās demokrātijas standartiem.

Politiskās varas īstenošana ir pretrunīgs process, kurā atklājas šīs varas saistība ar ekonomisko varu, turklāt tā ir cieša savstarpēja nosacītība. Liekas, ka mūsdienu sabiedrībai visvairāk atbilst kāds vidējs variants starp abām

elites pamatkoncepcijām – monolīta vienota elite vai varas plurālisms, eksistējot vairākām konkurējošām elitēm. Acīmredzot vara modernajā sociālajā realitātē tiešām ir vienas elites rokās, taču šī elite nav monolīta, vienota, bet gan sarežģīti iekšēji strukturēta, un starp atsevišķām daļām norit konkurences cīņa par varu vairāk vai mazāk likumīgā un civilizētā veidā.

Katrā politiskajā sistēmā veidojas sava politiskā elite ar savām īpatnībām. Šāda elite pastāvēja Padomju Savienībā un, protams, arī sociālistiskajā Latvijā. Tagad ieskatīsimies šīs politiskās varas sistēmas un attiecīgās elites raksturojumos. Tādas analīzes pamatā nav tikai vēsturiska interese, bet arī atziņa, ka vecā padomju elite turpina noteikt politisko procesu virzību šodienas Latvijā, – cik lielā mērā šī ietekme īstenojas, ir īpašas izpētes vērts. Tiesa, šāda izpēte ir visai komplicēta, un adekvāta raksturojuma iegūšanai nepietiek vien ar socioloģijas metodēm, jo daudzas no šīm sakarībām ir labi noslēptas.

PADOMJU NOMENKLATŪRA KĀ SOCIĀLISTISKĀS SABIEDRĪBAS POLITISKĀ ELITE

Politisko varu var analizēt dažādos skatījumos. Viens no nozīmīgākajiem ir tas aspekts, kurā tiek aplūkota tā sociālā grupa, kuras rokās ir koncentrēta vara. No šī redzes punkta var labi iepazīt politiskās varas mehānismu īstenošanos konkrētajā sabiedrībā. Vēl jo vairāk tāds skatījums ir teorētiskās un empīriskās izpētes ziņā auglīgs varas analizē tik autoritāri pārvaldītā, totalitārā sabiedrībā, kāda bija Padomju Savienība, jo tajā politiskajai elitei bija īpaši nozīmīga vieta varas procesu īstenošanā.

Padomju Savienībā varu savās rokās koncentrēja tā saucamā nomenklatūra, kurā ietilpa kā politiskā elite, tā arī valsts pārvaldes aparāta vidējais un daļēji pat zemākais slānis. Nemot vērā šīs impērijas varas īstenošanas īpatnības, to realizēja komunistiskās partijas profesionālo algoto darbinieku kopums, politizētais valsts pārvaldes aparāts, kas bija organizēts stingrā hierarhiskā sistēmā – var pieņemt, ka nomenklatūra apvienoja kā augstāko politisko eliti, tā arī birokrātisko valsts pārvaldes aparātu.

Šī vara īsti nebalstījās ne uz vienu no klasiskajiem M. Vēbera aprakstītajiem politiskās varas

veidiem – vistuvāk gan tā ir harizmātiskās varas izpausmēm, it īpaši Leņina un Staļina valdīšanas gados vara pamatojās uz līdera personisko īpašību dievišķošanu. Tomēr ir vērojami arī atsevišķi citu varas veidu elementi, kā arī gluži specifiskas, vien sociālismam raksturīgas izpausmes, kuru apraksts nav atrodamas izcilā vācu sociologa darbos. Padomju nomenklatūrai bija atšķirīgas iezīmes arī salīdzinājumā ar klasisko M. Vēbera birokrātijas raksturojumu, kaut arī sociālistiskās sabiedrības pārvaldes aparāta būtību lielā mērā izteica birokrātijas darbības funkcionālais saturs.

Padomju nomenklatūras īpatnības atspoguļojās vispirms jau politisko prasību izplatībā – politiskajai vadībai un kontrolei bija pakļautas praktiski visas sabiedriskās dzīves jomas. Tautsaimniecībā dominēja ārpusekonomiskās politiskās vadības, plānošanas un piespiešanas metodes, politizētai pārvaldei un kontrolei bija pakļautas arī pārējās cilvēka darbības sfēras, ieskaitot izglītību, kultūru, zinātņi, sportu. Šis pārvaldes process īstenojās plašā metožu amplitūdā, sākot no izvērsta represīvā aparāta izmantošanas (Valsts Drošības komitejas tiešā pakļautība kompartijas vadībai), beidzot ar vulgarizētas un primitivizētas ideoloģijas, marksisma krievu padomju varianta mērķtiecīgu izplatību sev tieši pakļautajos, speciāli cenzētajos masu informācijas līdzekļos. Šī sistēma bija hierarhiski organizēta, tās atsevišķi elementi atradās

ciešā savstarpējā nosacītībā. Piemēram, kaut arī nenoliedzama bija VDK, it īpaši tās atsevišķu nodaļu relatīvā patstāvība, tomēr kopumā šī slepenā dienesta virzību noteica kompartijas ideoloģiskā vadība, bet nereti represīvās akcijas tieši iedvesmoja šīs partijas līderi – Latvijā tas bija labi redzams varas īstenošanas pasākumos 1987. gadā.

Šī totālā politizētā valsts pārvalde īstenojās, apvienojot vienotā nedalāmā varas piramidā likumdevēju, tiesu un izpildvaru, piramīdas pašā virsotnē novietojot kompartijas augstāko nomenklatūras slāni. Augstākā politiskā vara noteica kā deputātu atlasī visu padomju līmeņos, tā arī likumprojektu sagatavošanu un pieņemšanu. Turklāt pat šādos apstākļos Augstāko Padomju pieņemtie tiesiskie akti sabiedriskajā realitātē bija sekundāri attiecībā pret kompartijas kongresu lēmumiem, bet pati likumdevēja institūcija bija politiskās un tiesiskās varas dekorācija. Tiesu varas īstenošanas iespējas bija krietni ierobežotas, jo, nepastāvot tiesiskai valstij, varēja īstenoties kompartijas vienpusīgā ietekme uz tiesu sistēmu kopumā, pat uz atsevišķu tiesas lēmumu pieņemšanu. Arī izpildvara bija tieši pakļauta nomenklatūras politiskajai vadībai. Turklāt šī politiskā vadība un kontrole īstenojās praktiski visos izpildvaras līmeņos. Šāda varas organizācija tika arī neskaitāmas reizes teorētiski pamatota. Piemēram, 1987. gadā Rīgā izdotajā «Politiskajā enciklopēdijā» ir norādīts: «Varas

dalīšanas teorija nav zinātniski pamatota, jo valsts vara vienmēr ir vienota un valstī ir valdošās šķiras rokās.»¹

Jau šī izdevuma vadītāja personība spilgti apliecina padomju ideoloģijas sistēmas raksturu – tam bija jābūt politiski tik pilnīgi uzticamam kompartijas vadošajām nostādnēm un izglītības līmeņa ziņā tik tuvu absolūtai nekompetencei, kāds bija galvenais redaktors P. Jērāns.

Protams, valdošajai šķirai šī vara bija saglabāta tikai ideoloģiskās jebūtības priekšstats, sociālajā realitātē tā piederēja nomenklatūrai. Turklāt vienotajā valsts pārvaldes aparāta hierarhijā – un atbilstoši tās zemākajos slāņos – bija ietverti arī arodbiedrību, komjaunatnes un vēl dažu citu institūtu vadošie funkcionāri – atbilstoši «kadru kalves» vai «politiskās karjeras kapsētas» attiecībām pret augstāko kompartijas nomenklatūru. Visas valsts pārvaldes kaut cik nozīmīgās jomas aptvēra nomenklatūras sistēma. Tās darbības aparāts bija noregulēts saskaņā ar labākajiem birokrātijas standartiem, tiesa, funkcionēšanas pamatā bija galvenokārt nevis likumi, bet gan kompartijas radītās instrukcijas vai pat mutiski norādījumi. Varbūt gan šis totalitārisma perfektais mehānisms bija pārlietu perfekts un tāpēc nepietiekami elastīgs attiecībā pret situāciju izmaiņām realitātē.

Nomenklatūras darbiniekiem atbilstoši poli-

¹ Politiskā enciklopēdija, 792. lpp.

tiskās varas piramīdas virsziedumam bija jāpilda trīs galvenās funkcijas. Pirmkārt, padomju birokrātiskās sistēmas pamatfunkcija – pašas šīs sistēmas eksistences nosacījumu atražošana, tādās sociālās vides veidošana, kura visoptimālāk ļautu sasniegt šo mērķi. Padomju birokrātija bija pilnībā pašpietiekama, noslēgta sistēma, kurā darbojās savi likumi. Turklāt atgriezeniskās saiknes veidošana ar pārvaldāmo objektu – pārējo sabiedrību – galvenokārt tika pakļauta pašatrukošanās principiem, atvirzot otrajā plānā pārvaldāmās apakšsistēmas darbības efektivitātes paaugstināšanu. Šis likumsakarības spilgta izpausme bija tās prioritātes, kuras noteica nomenklatūras darbiniekiem profesionālās karjeras iespējas. Virzība pa karjeras kāpnēm lielākā mērā bija atkarīga no nomenklatūras «iekšējās kārtības» nosacījumu izpildes nekā no panākumiem vai neveiksmēm pārvaldes lēmumu izpildē atbilstošajā sabiedrības dzīves jomā. Nereti centieni paaugstināt pārvaldāmā objekta darbības efektivitāti bija acīm redzami iluzori. To pierādīja kaut vai nevēlēšanās izmantot tautsaimniecisko un sociālo statistiku vadības lēmumu pieņemšanā – šis apstāklis labi redzams kompartijas kongresos noteiktajās ekonomiskās un sabiedriskās attīstības vadlīnijās. Netika pielietoti pat atsevišķi zinātniskās sociālās prognozēšanas elementi. Nepārprotama bija arī socioloģijas iespēju ignorēšana sabiedriskās domas un noskaņojuma izpētē. Padomju varas norieta

gados kļuva skaidrs, ka nomenklatūras pozīcijas var palikt stabilas, ievērojot ne tikai tās iekšējās uzbūves likumsakarības, bet arī nepieļaujot radikālākas izmaiņas sabiedrībā. Tomēr, lai tās nepieļautu, bija nepieciešama lielāka «realitātes izjūta», kā arī krietni elastīgāka atgriezeniskā saikne ar sabiedrību.

Otrkārt, nomenklatūrai bija jā saglabā stingra robeža starp realitāti un šķietamību, lai panāktu vēlamu ideoloģisko efektu. Šķietamība izpaudās sekojošu priekšstatu radīšanā – sabiedrība piedalās visplašākajā politisko aktivitāšu spektrā, sākot ar augstākā likumdevēja vēlēšanām un beidzot ar politizētu lēmumu pieņemšanu mikroekonomikas jomā. Realitāte atklājās indivīda brīvās iniciatīvas stingrā ierobežošanā, sākot ar obligātajām iespējām iekļauties 99,9% nobalsojušo starpā par «komunistu un bezpartijisko bloku» visa līmeņa vēlēšanās un beidzot ar jebkuras runas satura iepriekšēju cenzūru ikvienā kaut cik nozīmīgā masu pasākumā. Kā ikvienā gadījumā, kad sabiedrības dzīvē apzināti vai neapzināti mēģina nošķirt divas sfēras, tās gluži pretēji iecerētajam neglābjami savijas un veido iracionālu (šī jēdziena piezemētajā sociālajā nozīmē) sabiedriskās dzīves slāni. Ja A. Kamī vai S. Bekets rada priekšstatu par vispārcilvēcisko gan modernā Rietumu socialitātē sakņotu absurda pasauli, tad šo padomju sistēmu precīzāk raksturo termins – «organizētais idiotisms», sociālo vērtību «orveliskā bezizeja».

Treškārt, ņemot vērā to, ka nomenklatūra izpildīja plašas funkcijas sabiedrības dzīvē, tās iekšienē tika īstenota savdabīga darba dališana: vieni izstrādāja idejas un koncepcijas, citi tās ietvēra garīgi praktiskās darbības mehānismos, propagandas sistēmā, bet vēl citi – centās šos ideoloģiskos priekšstatus īstenot organizatoriski praktiskajā darbībā, kura sniedza priekšrakstus arī visām citām cilvēciskās aktivitātes jomām. Šis lomu sadalījums gan nebija oficiāls un ne vienmēr tik stingri ievērots, tomēr tas pamatojās visai stingros noteikumos un nerakstītos priekšrakstos. Nomenklatūras darbinieku funkciju nošķiršana analogiski trīsgalvainā pūķa darbībai bija nostabilizējusies un sekmēja lielākās nomenklatūras darbinieku daļas mazspējas, nereti arī pilnīgas nespējas veidošanos.

Nomenklatūras funkcionārs savā darbībā vispirms ievēroja pārvaldes formālos nosacījumus, zināmu profesionālās darbības etiķeti. Jebkura sabiedrības pārvaldes lomas izpilde ietver kā saturisko aspektu, kura nozīmi nosaka pārvaldāmā objekta struktūras un funkciju specifika, tā arī formālo aspektu, kura īpatnības izriet no pārvaldītājas sistēmas iekšējās organizācijas un vadības procesu strukturālām likumsakarībām. Reālajā pārvaldes praksē parasti pārsvaru gūst viens no šiem aspektiem, optimāla līdzsvara atrašana starp tiem izraisa grūtības pat tajās valstīs, kurās demokrātijas līmenis ir augsts. Galvenais grūtību avots – birokrātisko pārval-

des sistēmu visai augstais pašpietiekamības līmenis.

Kā horizontālā, tā arī vertikālā «kadru rotācija» padomju nomenklatūras sistēmas ietvaros, kuras gaitā izpildāmo uzdevumu specifika vienīgi nelielā mērā tika ievērota, radīja priekšnoteikumus tam, ka nomenklatūras darbinieks bija nepietiekami kompetents savas lomas izpildē. Šis apstāklis orientēja funkcionāru uz profesionālās darbības formālo nosacījumu izpildi atbilstoši ideoloģiskajai etiķetei, mazāk ievērojot pretrunīgo sabiedrisko procesu nosacītību. Zināšanu un kompetences trūkumu tiešo pārvaldes uzdevumu veikšanā aizstāja princips – «nepārkāpt spēles noteikumus konkrētā ieņemamā amata funkciju izpildē, demonstrējot tikai «saprātīgu, nomenklatūras noteiktajām robežām atbilstošu iniciatīvu». Tātad nomenklatūras sistēmas atražošanu galvenokārt noteica tās pašsaglabāšanās virsuzdevumam atbilstošu funkciju izpildes precizitāte, kuru kontrolēja atbilstošo varas līmeņu funkcionāri.

Saskaņā ar nomenklatūras darbības vispārējiem principiem tika īstenota arī kadru atlase. Kaut arī šajā procesā valdīja šķietama vienveidība, kura galvenokārt balstījās uz pretendenta politizētu biogrāfijas izpēti, empīriskajā realitātē īstenojās visai liela dažādība nomenklatūras darbinieku izvēlē un pārvaldes aparāta apakšstruktūru izveidē. Kadru atlasē un pārvietošanā var izdalīt četrus savstarpēji saistītus un tomēr

kaut daļēji patstāvīgus principus – substanciālo, ģenētisko, strukturālo un funkcionālo.

Substanciālais princips izpaudās ne tik daudz jaunu funkcionāru iesaistišanā nomenklatūras sistēmā kā kadru pārvietošanā nomenklatūras ietvaros. Šis princips darbojās tad, kad darbinieks nebija ticis galā ar saviem pienākumiem, pieļāvis t.s. ārkārtējos notikumus, kuri turklāt kļuviši par apspriešanas objektu ārpus noslēgtās nomenklatūras sabiedrības, vai arī pārkāpis varas etiķetes noteikumus. Rezultātā šis funkcionārs vairs nevarēja atrasties zināmā pozīcijā varas hierarhijā. Tomēr šie pārkāpumi nav bijuši tik smagi, it īpaši, ja tie neattiecās uz ideoloģisko kompartijas normu neievērošanu, lai šo funkcionāru izslēgtu no nomenklatūras sistēmas. Ja šādā gadījumā neizdevās atrast funkcionāra statusam atbilstošu amatu, tad tika radīta speciāli šim cilvēkam jauna pozīcija varas piramīdā, nereti citā pārvaldes apakšsistēmā. Šis parazitiskais darbības mehānisms izrādījies dzīvotspējīgs arī postkomunistiskajā sabiedrībā. To cenšas īstenot bijušie padomju nomenklatūras darbinieki, kuri arī pašlaik atrodas varas piramīdas augšējā daļā. Šo principu gan izmanto arī jaunie politiskās elites pārstāvji. Tiesa, ņemot vērā jaunus politiskos apstākļus, tas tiek darīts krietni piesardzīgāk – jau iepriekš, apsteidzot iespējamo atklātības izpausmi masu informācijas līdzekļos, ir sagatavota darba vieta politiskās elites pārstāvim. Pašlaik labi šādiem mērķiem kalpo darbs ārzmēs – kādā no sūtniecībām.

Genētiskais princips izpaudās vēsturiskajā inercē, kura ietekmēja nomenklatūras uzbūves veidošanu. Vairāk vai mazāk attālā pagātnē bija izveidojies priekšstats par kādas pārvaldes apakšstruktūras uzdevumiem un atbilstoši tika izveidots tās sastāvs, bet sabiedrības attīstības gaitā šī pārvaldes vienība vēlāk zaudēja savu aktualitāti sociālās apakšsistēmas vadīšanā. Minētā pārvaldes stuktūra kļuva par bremzējošu faktoru sabiedrības funkcionēšanā, jo centās izpildīt savus uzdevumus saskaņā ar neglābjami novecojušiem kanoniem. Dažkārt pat bija neiespējami pilnībā racionāli rekonstruēt kādas politizētās birokrātiskās apakšstruktūras uzdevumus, jo tie pārkāpa kā sabiedriskās sistēmas pārvaldes, tā arī veselā saprāta principus. Gan nomenklatūras darbinieku atlase, gan arī viņu praktiskā darbība īstenojās pēc savu laiku pārdzīvojušiem formāli ideoloģiskiem pieņēmumiem.

Strukturālā principa pamatā bija sekojošs nosacījums: pārvaldes aparāta struktūru veidoja atbilstoši zināmam sabiedrības vai tās daļas modelim. Varētu likties, ka šāda «tematiska atbilstība» bija pietiekami pamatota. Tomēr jāatceras, ka padomju politiskajā elitē valdošie priekšstati par sabiedrības struktūru, kuri balstījās uz zinātniskā komunisma un vēsturiskā materiālisma dogmatiskajām koncepcijām, adekvāti neatainoja politisko un tautsaimniecisko realitāti. Nomenklatūras darbinieks uztvēra savus uzdevumus caur politizētajiem sabiedrības izpratnes ste-

reotipiem, līdz ar to iekļaujoties visai abstraktās strukturālās shēmās. Klasiskais sabiedrības dalījums šķirās bija primitīvs un neglābjami novecojis, tāpat kā novecojuši bija ar to saistītie ideoloģiskie stereotipi.

Funkcionālais princips tika izmantots tad, kad kādu nomenklatūras daļu veidoja atbilstoši tām funkcijām, kuras bija jāpilda saskaņā ar izvirzītajiem politiskajiem, dažkārt arī citiem uzdevumiem. Šis princips zināmā mērā varēja atbilst sabiedrības vadības prasībām, ja vien sabiedrība tika izprasta kā organisks veselums un kā empīriskā realitāte, nevis kā politizēts iedomu tēls. Padomju ideoloģijas teorētiskajā bāzē marksismā tika plaši pamatots sabiedrisko procesu objektīvais un likumsakarīgais raksturs. Daļēji šajā doktrīnā tika adekvāti atainotas arī konkrētās sabiedriskās likumsakarības – vairāk gan raksturīgas noteiktam vēsturiskajam laikmetam, ne vispārcilvēciskās. Tomēr padomju ideoloģijas dogmatiskā un nekritiskā pieeja K. Marksa un F. Engelsa darbiem, neprasme un nevēlēšanās jau minētās nomenklatūras pašpietiekamības dēļ analizēt sociāli politiskos un tautsaimnieciskos procesus radīja iluzoru priekšstatu par sabiedrisko realitāti un pieņēmumus par būtībā voluntāru un subjektivistisku lēmumu pieņemšanas iespējamību.

Protams, minētie četri principi tika kombinēti, tie parasti nedarbojās izolēti. Tomēr kāds no tiem parasti dominēja atkarībā no situācijas. Nema-

nīgs gan palika mērķis – nodrošināt nomenklatūras politisko varu, turklāt praktiski par jebkuru cenu, īpaši neizvēloties līdzekļus. Ņemot vērā, ka kopš 1917. gada oktobra apvērsuma bolševiku partijai nekad nav piederējis sabiedrības vairākuma atbalsts, lai saglabātu politisko varu, bija nepieciešams lietot visai plašu metožu arsenālu. Nedrīkstēja pieļaut ne brīvas vēlēšanas valstī, ne arī alternatīvu politisku spēku veidošanos un nostiprināšanos. V. Ļeņina iedibinātā orientācija – politiskās varas koncentrācija politiskās elites rokās – kā pašmērķis turpināja darboties visā padomju impērijas eksistēšanas laikā. Varas saglabāšanai tika izvēlēti politiskie un ideoloģiskie līdzekļi, kuriem bija pakārtots atbilstošs plānveidīgās tautsaimniecības mehānisms. Nepieciešamības gadījumā tika lietoti arī dažādi represīvie pasākumi. Vēsturiskie apstākļi mainījās, mainījās arī politiskās elites veidošanās un funkcionēšanas veids, tomēr visumā tas nepietiekami ievēroja modernās sabiedrības īpatnības, jo bija virzīts uz slēgtas sabiedrības saglabāšanos.

Politiskās varas koncentrācija nomenklatūras funkcionāru rokās radīja arī atbilstošu interesi noteiktam cilvēku lokam nokļūt šajā varas hierarhijas piramidā. Tas bija cilvēku kopums ar noteiktu sociālpsiholoģisku ievirzi, kuru noteica gan individuālās īpatnības, gan konkrētā sociālā vide, radot orientāciju iesaistīties politiskās varas dalīšanas mehānismā. Tā bija sistēma, kura

nodrošināja krietni neierobežotāku varu, nekā tas ir modernā demokrātiskā sabiedrībā. Funkcionārs gan bija stipri atkarīgs no varas piramīdas augšējiem slāņiem, toties ļoti maz viņu varēja ietekmēt pārējā sabiedrības daļa. Arī politiskās varas psiholoģiskajā aspektā elite bija noslēgta sistēma, kurā iekļūstot cilvēks ieguva īpašu statusu attiecībā pret pārējo sabiedrību.

Interesi iekļūt nomenklatūrā noteica ne tikai vēlme iegūt politisko varu, bet arī zināmas sociālās un materiālās privilēģijas. Padomju sistēmā eksistēja divi materiālo vērtību sadales un pārdales kanāli – atklātais, visai sabiedrībai pieejamais, un slēptais – nomenklatūras darbiniekiem pieejamais. Speciālā slēptā sadale ietvēra lielākajai sabiedrības daļai grūti vai vispār nesaņiedzamo materiālo labumu un pakalpojumu piešķiršanu par salīdzinoši simbolisku samaksu. Jo augstāk nomenklatūras hierarhijas piramīdā atradās funkcionārs, jo plašākas bija iespējas izmantot elitārās privilēģijas. Turklāt šī sistēma sekmēja nomenklatūras darbinieku atkarību no piederības pārvaldes aparātam – privilēģijas galvenokārt bija iespējams izmantot tik ilgi, cik tika ieņemts atbilstošais postenis. Protams, zināmas privilēģijas saglabājās arī pensijas gados. Toties krietni ierobežotas, izņemot varbūt vienīgi pašu augstāko nomenklatūras slāni, bija iespējas iegūt materiālos labumus personiskajā īpašumā. To kavēja ne tik daudz līdzekļu trūkums kā nomenklatūras iekšējie noteikumi.

60. – 70. gados nostiprinājās ģimenes tradīcijas nomenklatūras darbinieku komplektācijā, veidojās profesionālā politizētā valsts pārvaldes aparāta funkcionāru dinastijas. Nomenklatūras sistēmas pašpietiekamība līdz ar to ieguva zināmu līdzību ar feodālismam raksturīgo kastu principu. Tika izveidots visai noturīgs profesionālās politiskās karjeras ceļš – no komjaunatnes uz kompartiju.

Nomenklatūras norobežošanās no pārējās sabiedrības pastiprināja arī sociālpsiholoģiskais aspekts. Funkcionāriem bija raksturīga, sava īpašā statusa apzināšanās, pieņemto lēmumu nemaldīguma izjūta, tieksme veidot intīmākus saskarsmes procesus «sava īpašā loka» ietvaros. Šo norobežošanās izteica pat īpašas telpas radišana, kura nodalīja gluži fiziski nomenklatūras, it īpaši tās augšējo slāņu, dzīves telpu. Šajā telpā tad arī īstenojās īpašais uzvedības etiķetes stils (civīlie formas tērpi, padomiskais kundziskums saskarsmē, rusifikācijas ideoloģiskās izpausmes u.c.).

Sabiedrībā neizbēgamās atšķirības starp pārvaldītāju un pārvaldāmo, starp politisko eliti un pārējo sabiedrību sociālismā ieguva principiāla pretstata raksturu. Neskatoties uz plaši izplatīto demagoģiju par darba tautas interešu aizstāvību, nomenklatūras funkcionāri parasti neaizstāvēja nevienas citas sociālās grupas intereses kā vien paši savas politiskās elites intereses.

Valsts pārvaldes politizētā aparāta un pārējās

sabiedrības daļas interešu pretstats kļuva īpaši skaidri saskatāms PSRS pastāvēšanas pēdējos gados, sevišķi ideoloģijā un politiskajā praksē. Aktuālās ideoloģiskās nostādnes izstrādāja šaurs nomenklatūras funkcionāru loks, pārējai sabiedrības daļai bija tikai «jāatražo» šie pieņēmumi, turklāt tā bija arī nolemta faktiskai absolūtai politiskai pasivitātei, tai tika atņemts galvenais – reālas izvēles iespējas. M. Gorbačova valdīšanas laika daļējās atklātības apstākļos labi atklājās, cik neliela sabiedrības daļa uzskatīja nomenklatūras funkcionāru paustās idejas par reālām vērtībām.

Nomenklatūras un pārējās sabiedrības pretstatam bija arī zināma ekonomiskā bāze, kura izpaudās krasā sociālā stratifikācijā, ievērojot arī tādu kritēriju kā personiskā īpašuma apmēri. Šis kritērijs sociālisma apstākļos bija visai nozīmīgs. Ekonomists A. Zaičenko uzskatīja, ka astoņdesmito gadu otrajā pusē bagātas Padomju Savienībā ir 2,3% ģimenes, vidēji turīgas – 11,2%, nabadzīgas – 86,5%. Šis iedalījums ir relatīvs un atspoguļo vien personiskā īpašumā esošo materiālo labumu patērēšanas absolūto līmeni. Pilnīgākai sociālās stratifikācijas ainai atspoguļošanai jāņem vērā arī citi sabiedrības noslāņošanās kritēriji. Tomēr nenoliedzams ir viens – hipertrofēti liels bija nabadzīgo iedzīvotāju slānis, savukārt gluži rudimentārs bija vidusslānis. Šāds stāvoklis liecināja par sabiedrības nestabilitātes materiāli ekonomisko pamatu, jo ieinteresēta

šādas sociālās noslāņošanās saglabāšanā bija tikai pavisam neliela sabiedrības daļa – galvenokārt «ēnu ekonomikas» elite, militāri rūpnieciskā kompleksa un drošības dienesta vadība, nomenklatūras funkcionāru augstākais slānis. Kaut arī pēdējo ienākumi nebija tik lieli, šim slānim bija salīdzinoši augstas sociālās garantijas. Turklāt nereti starp politisko eliti un «melnā biznesa» līderiem bija izveidojušies cieši nelegāli kontakti, it īpaši šī parādība izvērās, sākot ar sešdesmito gadu beigām. Korupcija īstenojās plašos nomenklatūras funkcionāru slāņos, sākot ar PSKP Politbiroju un beidzot ar kompartijas rajonu komitejām.

Sabiedrības relatīvo stabilitāti nenodrošināja nedz sociāli ekonomiskie priekšnoteikumi (pietiekami plaša vidusšķira), ne arī zināma vērtību sistēmas kopība lieliem iedzīvotāju slāņiem. Tieši sabiedrības integrācija uz maksimāli plašu sociālo slāņu apvienošanās bāzes, kad oficiāli deklarētās vērtības respektē un par savām atzīst indivīds, var nodrošināt valsts iekšējo stabilitāti. Padomju Savienībā sabiedrības relatīvo stabilitāti centās saglabāt tikai nomenklatūras īstenošanā politika. Līdz ar to jau neliela varas liberalizācijas un demokratizācijas tendence varēja izraisīt sekas, kuras nespēja kontrolēt varas piramīda. Autoritāra sistēma var saglabāties tikai ar konservatīva politiska režīma palīdzību, turklāt nodrošinot politikas prioritāti pār visām citām sabiedriskās dzīves

jomām. Iekšējā plurālisma un jebkuras politisko attiecību dinamikas apspiešanai kalpoja nemitīga ārējā ienaidnieka tēla reproducēšana, kā arī cīņa ar «pagātnes paliekām» un buržuāziskās ideoloģijas iespējamo ieplūšanu padomju sabiedrībā.

Šādā situācijā vienīgais iespējamais valsts pārvaldes aparāta darba stils bija administratīvi birokrātiskais. Nomenklatūras funkcionēšanas būtību izteica totālā plānošana, kura balstījās uz dogmatisko pieņēmumu par visu sabiedriskās dzīves sfēru nemitīgu progresu neantagonistisku pretrunu regulētas atrisināšanas ceļā. Veidojot attīstības plānu stratēģiju un taktiku, netika aplūkoti iespējamie virzības alternatīvie varianti, kā arī varbūtējās negatīvās sekas. Pārspilējot plāna direktīvo raksturu, veidojās pseidozinātniska, dogmatiska plānošanas ideoloģija, kura bija jāīsteno nomenklatūras funkcionāriem. Alternatīvi prognostiski attīstības modeļi netika izstrādāti, bet plānošanas metodoloģijā nepārprotams bija politiskās ievirzes pārsvars pār tautsaimnieciskiem vai sociāliem pieņēmumiem. Pat neskatoties uz neparedzētām novirzēm sistēmas darbībā, vispirms bija jāievēro iepriekš noteiktie politizētie nosacījumi, tikai pēc tam varēja veikt nepieciešamās, jau apstākļu diktētās korektīvas. Pārvaldes sistēma bija neefektīva, nespējīga piemēroties radikālākām situācijas izmaiņām plāna īstenošanas gaitā.

Trūkstot kaut cik efektīvai atgriezeniskai

saiknei ar pārvaldāmo objektu, nomenklatūrā bija nostiprinājies iluzors priekšstats par progresīvām izmaiņām sabiedrībā, par praktiski neierobežotām iespējām manipulēt ar sabiedrisko domu un indivīdu, pamatojoties uz ideju par sabiedrības uzskatu vienotību. Kaut arī atsevišķi funkcionāri kritiskāk vērtēja sociālo realitāti, tomēr tā nebija oficiāli dominējošā nomenklatūras kopējā ievirze. Turklāt arī šim kriticismam bija robežas, kuras netika pārkāptas, lai ierosinātu konstruktīvas izmaiņas politiskajās orientācijās un ideoloģiskajā praksē. Savādāk arī nevarēja būt, jo nomenklatūras darbības stilam bija raksturīga anonimitāte, kura nodrošināja kolektīvās atbildības tēla veidošanu sabiedrības skatījumam, ja vispār var runāt par atbildību šādas stingri kontrolētas paškritikas apstākļos. Protams, varas piramīdas ietvaros eksistēja arī individuālā atbildība, tomēr tā ļoti ierobežoti tika atklāta sabiedrības vērtējumam – galvenokārt tikai tad, kad notika «raganu medības» attiecībā pret tiem, kuri bija pārkāpuši valdošās un vadošās nostādnes. Latvijā spilgtākais piemērs – cīņa pret «nacionālkomunistiem» 1959. gadā. Savukārt politisko pārmaiņu laikā astoņdesmito gadu beigās bija ļoti labi redzamas tās nomenklatūras noteiktās robežas, kuru pārvarešana izrādījās praktiski neiespējama kompartijas funkcionāriem, arī to augstākajam slānim, – pierādījās šo funkcionāru ierobežotība patstāvīgu lēmumu pieņemšanā, viņu nespēja uzņemties

individuālu atbildību par reālu politisku darbību, nevis tās imitāciju.

Padomju nomenklatūras darbību šķietami varēja uzlabot, tuvinot tās reālo funkcionēšanu M. Vēbera aprakstītajam ideālmudelim. Tomēr visi mēģinājumi šajā virzienā, ieskaitot M. Gorbacova iecerētās reformas, cieta neveiksmi. Nomenklatūras pašpietiekamības orientāciju tā arī neizdevās pārvarēt. Šis fakts lieku reizi apliecina to, ka valsts pārvaldes aparāts nevar būtiski modificēties, nemainot sabiedrības politisko un tautsaimniecisko kārtību. Ja sabiedrība atrodas izteikti stagnatīvā stāvoklī, tad vislielākais konservatīvisms raksturo tieši valdošo politisko eliti. Jebkurām izmaiņām vislielākā pretestība būs jāstāp tieši politiskās elites ietvaros, ja vien tās pārstāvjiem nebūs izveidojies priekšstats par sava statusa saglabāšanas iespējām sociāli politiskās stabilitātes samazināšanās laikā, kuras pārvarēšanas gaitā tiks uzlabota situācija pastāvošās sabiedriskās sistēmas ietvaros.

Var rasties jautājums – kā padomju nomenklatūrai izdevās tik ilgi noturēt politisko varu? Iespējamā atbilde ietver divus aspektus. Pirmkārt, socioloģisko skatījumu. Padomju sabiedrībā bija plaši izveidotas vertikālās sociālās saiknes, kuras noteica cilvēka pakļautību dažādiem varas piramīdas pakāpieniem. Vienlaikus ļoti vājas bija pilsoniskajai demokrātiskajai sabiedrībai raksturīgās horizontālās saistības,

izņemot gandrīz vienīgi ģimeni, indivīds bija praktiski izolēts socioloģiskā aspektā. Viņam bija visai nelielas iespējas brīvi veidot sociālās apvienības, iekļauties tādu sociālo grupu darbībā, kuras nekontrolētu valsts politizētā pārvaldes aparāta struktūras. Sociālo attiecību sistēma bija veidota tā, ka ne tikai profesionālā karjera, bet arī ļoti daudzas elementārās cilvēka darbības jomas bija saistītas ne vien ar politizētu kontroli, bet arī ar slepeno drošības dienestu uzraudzību. Ļoti plaši sabiedrības slāņi nonāca pat indivīda negribētā saskarsmē ar VDK un komunistiskās partijas funkcionāriem. Šī daudzveidīgā pārraudzība saistībā ar valdošās ideoloģijas ietekmi iekļuva arī dažādās sociālajās organizācijas formās – kolektīvos. Indivīds atradās visai izvērstos sociālajos kontaktos, bet viņa brīvās izvēles iespējas sabiedriskajā sistēmā bija stingri ierobežotas. Līdz ar to nomenklatūra bija nodrošinājusi dažādu sociālo grupu un struktūru pārraudzību un kontroli, iespējas manipulēt ar indivīda uzvedību.

Tas bija personības dezindividualizācijas process, kuram eksistēja atbilstoša tautsaimnieciskā bāze. Plānveidīgā ekonomika nedeva cilvēkam iespējas izkļūt no zināmas materiālās nodrošinātības standarta – nedaudz virs eksistences minimuma esošas nabadzības. Augšupejošā sociālā mobilitāte materiālās bagātības aspektā bija iespējama vai nu saņemot kādas privilēģijas nomenklatūras sistēmā, vai darbojoties valdošajai

sistēmai nozīmīgā ideoloģiskā jomā, piemēram, kultūrā, vai arī pārkāpjot likumu normas, ar krimināli sodāmas darbības palīdzību.

Indivīds bija it kā iekapsulēts zināmā sociālā telpā, atstājot viņam atsevišķus birokrātiskā pārvaldes aparāta kontrolētus mobilitātes kanālus. Personības darbības horizonts sociālā aspektā bija samērā stingri nosacīts, pārvaldes aparāta kontrolējams.

Otrkārt, sociāli filozofiskais skatījums, kas ļauj aplūkot personības virzību un motivāciju šādos sociāli politiskajos apstākļos. Situācijā, kad tik ierobežota ir cilvēka izvēle un arī atbildība, par noteicošo faktoru kļūst indivīda spēja adaptēties sociālajā vidē, piemēroties sociālo lomu prasībām, iekļauties pastāvošās politiskās iekārtas sistēmā, pieļaujot tikai noteiktu sociālā riska pakāpi. Vēsture ir apliecinājusi, ka politiskās sistēmas relatīvās stabilitātes posmos cilvēks reti saceļas pret totalitārisma un autoritārisma režīmu kā politisko sistēmu, jo indivīdam ir grūti politiskā nozīmē pārraut izolētības loku, veidot kaut nelielas sociālās asociācijas, tādēļ arī izredzes uz panākumiem – atsevišķām režīma izmaiņām, nerunājot nemaz par radikālu varas maiņu, – ir nelielas. Šo atzinumu apliecināja arī «citādi domājošo» aktivitātes Padomju Savienībā. Jebkurš cilvēks nokļūst izvēles priekšā: vai nu iekļauties pastāvošajā sistēmā, kurā vismaz daļēji var realizēt savas personības potences, it īpaši tajās jomās, kuras ir sociāli distancētākas no varas

jautājumu risināšanas, vai arī, izvēloties konfrontāciju ar politisko sistēmu, ierobežot savas sociālās aktivitātes iespējas, varbūt arī pakļaujot sevi reāliem fiziskās bojāejas draudiem. Trūkstot plašam, īpašam emocionālam pacēlumam, sabiedrībā izplatītai indivīdus vienojošai vērtību sistēmai ar opozicionāru raksturu un zināmām politisko izmaiņu perspektīvām, konfrontācijā ar valdošo politisko eliti parasti iesaistās tikai atsevišķas personas. Šo situāciju labi apzinājās arī nomenklatūras funkcionāri, līdz ar to politizētās birokrātiskās pārvaldes galvenā darbība varas saglabāšanā izpaudās, nodrošinot kontroli pār iespējamām sociāli politiskās, daļēji arī tautsaimnieciskās aktivitātes (galvenokārt dažādas privātiniciatīvas) izpausmēm, izmantojot šim nolūkam visai plašu metožu kopumu – ideoloģijas un informācijas monopola uzturēšanas un policejiski represīvo pasākumu jomā.

Tomēr nomenklatūras politiskā vara tika satricināta, nedaudz vēlāk arī atcelta. Šo radikālo pārmaiņu procesu noteica vairāki apstākļi. Pirmkārt, jāņem vērā dažādu objektīvo faktoru, vispirms jau tautsaimniecisko apstākļu attīstība Padomju Savienībā un tās toreizējā sastāvdaļā – Padomju Latvijā. Plānveidīgā tautsaimniecība iegāja savas dziļākās krīzes sākumstadijā, ne tikai rosinot plašas negatīvās sociālās sekas, bet arī būtiski samazinot iespējas PSRS saglabāt savu imperiālistiskās lielvalsts ārpolitisko statusu, kas galvenokārt balstījās uz militāro potenciālu. Acīm

redzami kļuva skaidrs, ka jau tuvākajā nākotnē būs pārāk grūti izturēt bruņošanās konkurenci ar ASV un tās sabiedrotajiem NATO blokā. Ņemot vērā imperiālistiski orientētas ārpolitikas prioritāti pār iekšpolitiku un citiem sabiedriskās dzīves politiskajiem virzieniem, tika veidota reformu stratēģija un taktika M. Gorbačova vadībā. Lai varētu veidot jauna tipa ārpolitiskās attiecības, vismaz politiskās spēles nodrošināšanai bija nepieciešams īstenot arī liberalizācijas un vismaz šķietamas demokratizācijas procesu valsts iekšienē. Acīmredzot tika cerēts, ka šis process sekmēs arī zināmu tautsaimniecības atdzīvināšanu. Protams, netika plānotas principiālas izmaiņas sociāli politiskās un ekonomiskās sistēmas jomā. Tāds acīmredzot bija kompartijas politiskās elites mērķis, bet tā sasniegšanai izvēlēta ceļa raksturu lielā mērā noteica nomenklatūras augšējā slānī valdošās pretrunas un arī šī slāņa subjektīvās īpatnības.

Otrkārt, nomenklatūras birokrātiskā sistēma bija pārāk neelastīga, tā nespēja adekvāti reaģēt uz notiekošajām pārmaiņām sabiedrībā. Šī sistēma izrādījās arī visai nestabila. Latvijā jau visai agrīnā politisko izmaiņu posmā nomenklatūras augšējais un vidējais slānis zaudēja savu vienotību un sadalījās dažādu orientāciju pārstāvjos: a) daļa politiskās elites funkcionāru saprata vai vismaz nojauta izmaiņu iespējamo neatgriezeniskumu un, kaut arī piesardzīgi, tomēr centās iekļauties opozīcijas kustībā, lai

pakāpeniski tur izcīnītu pietiekami nozīmīgas pozīcijas; b) atsevišķi nomenklatūras pārstāvji samērā vienaldzīgi izturējās pret politiskajām izmaiņām, vienlaikus sākot veidot priekšnoteikumus savām dominējošām pozīcijām ekonomikā, lai nodrošinātu personīgo labklājību, kā arī zināmas iespējas vēlāk ietekmēt valsts politiku; c) citi centās saglabāt veco režīmu, praktiski nepieļaujot pat tā kaut cik jūtamu liberalizāciju; d) daļa funkcionāru bija tik degradēta un nespējīga aktīvai darbībai, ka gluži vienkārši novēroja notikumu gaitu, paši pildot statistu lomas. Nomenklatūras funkcionāru vidū Latvijā neatradās kaut cik ietekmīgi spēki, kuri spētu modificēt politiskās sistēmas demokratizāciju, iespējams, arī pārkāpjot M. Gorbačova noteiktās robežas, tomēr vismaz uz zināmu laiku tiecoties saglabāt politisko varu kompartijas elites rokās.

Treškārt, valsts politiskā sistēma ieņēma ļoti zemu vietu sabiedrības vairākuma vērtību hierarhijā. Grūti būs atrast tādu politisko eliti, kura necenstos veicināt pilsoņu pozitīvu attieksmi pret savu valsti, attīstīt pilsonisko kopības izjūtu, radīt valstiskuma noskaņojumu. Ja valsts ir orientēta uz indivīda brīvas un maksimāli vienlīdzīgas attīstības nodrošināšanu, starta nosacījumu ziņā optimālu sociālo struktūru veidošanu, sociālās aizsardzības garantijām tiem, kuriem tās ir nepieciešamas, ja valsts ir līdzeklis un nevis pašmērķis, tad šāda valsts ir vērtība savu pilsoņu skatījumā, vismaz sabiedrības vairākumam. Ja

turpretim krietns individuālā spēka pienesums aizplūst politiskās elites personisko pragmatisko interešu apmierināšanai, mazefektīva birokrātiskā aparāta uzturēšanai, turklāt, ja valsts attieksmē pret saviem pilsoņiem dominē neuzticība un represijas, tad grūti sagaidīt sabiedrības vairākuma pozitīvu attieksmi pret šādu valsti. Padomju valsts, šis modernās sabiedrības drūmais Leviatāns, arvien vairāk sabiedrības priekšstatos ieguva mistificētu nokrāsu. Grandiozās atšķirības starp valdošo ideoloģisko orientāciju un sociālo realitāti Latvijā sekmeja valsts tēla negatīvā statusa pieaugumu masu apziņā. Krietni negatīvāka attieksme pret padomju impēriju bija latviešiem, kuriem šī vara turklāt asociējās ar neatkarīgās Latvijas valsts iznīcināšanu 1940. gadā.

Vienlaikus arī oficiālās ideoloģijas priekšstati par sabiedrību vienojošām vērtībām (padomju patriotisms, internacionālisms, sabiedrisko, sociālistisko interešu primaritāte pār individuālajām interesēm u.c) savā abstraktajā dogmatismā turpināja padziļināt plaisu starp oficiālo valsti un reālajiem cilvēka rīcības motīviem.

Sabiedrībā bija nobriedusi krīze, un politisko reformu sākums neglābjami izraisīja sekas, kuras nebija paredzējusi politiskā elite un kuru norisi tā vairs nespēja kontrolēt. Parādījās viena no sabiedriskās dzīves likumsakarībām – lai cik arī grandiozi izvērstā un perfekti organizēta nebūtu valsts mašīna, tā nekad nevarēs pilnā mērā pār-

valdīt un kontrolēt visu savu sociālo telpu. Individuālais gars agri vai vēlu atradīs kādas iespējas veidot pretspēku ne tikai personīgas pasivitātes formā, bet arī radot opozicionāras sociālās asociācijas.

POLITISKĀS VARAS MAINĀS PROCESA SĀKUMA POSMS

Politiskās varas maiņa Latvijā bija process dažu gadu garumā, kas ietvēra trīs posmus: jaunā nacionāli demokrātiskā politiskā spēka veidošanās sākums un padomju varas krīzes iestāšanās; divvaldības posms – tā būtību galvenokārt izteica leģitimētās un reālās politiskās varas dažādu pretstata izpausmju cīņa, turklāt šajā posmā ir visasākā dažādo politisko spēku konfrontācija; jaunās neatkarīgās valsts varas faktiskā tapšana un nostiprināšanās, tās starptautiskā atzīšana, sabiedrisko attiecību liberalizācija, jaunu ekonomisko un sociālo struktūru veidošanās sākums.

Jaunās politiskās varas veidošanās saturs Latvijā bija nacionālās neatkarības kustība saistībā ar cīņu par sabiedrības demokratizāciju; vienīgais tuvākais mērķis līdz ar to bija – izklūšana no PSRS un neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošana. Šīs kustības virzību lielā mērā noteica pašas Padomju Savienības politiskā būtība – imperiālistisko pretenziju un komunistisko principu nesaraucamā vienība. Glābt latviešu tautu no iznīcības, faktiskas asimilācijas jaunajā «vēsturiskajā cilvēku kopības formā – padomju tautā» varēja, vienīgi izcīnot valstisko neatkarību. Šāds ceļš arī deva cerības izklūt no autoritāra režīma, sākt veidot liberāli demokrātisko sabiedrību, jo

sagaidīt pārskatāmā nākotnē impērijas reālu demokratizāciju bija bezcerīgi.

Krievijas vēsturē, izņemot dažus mēnešus 1917. gadā, nekad nav valdījusi demokrātiska sabiedriska iekārta, līdz ar to šajā valstī nav praktiski nekādu demokrātisku tradīciju. Arī pašreizējā situācijā ļoti vāji ir demokrātijas ekonomiskie un sociālie priekšnoteikumi, demokrātiski orientēto politiķu īpatsvars ir neliels un to ietekme uz valsts politikas kursa noteikšanu – niecīga. Sabiedrība ir iekšēji nestabila, un pat visai nenozīmīgu faktoru ietekmē var tikt likvidēta sasniegtā nelielā politiskās liberalizācijas pakāpe. Nemaz nerunājot par to, ka jebkurā brīdī šīs impērijas politiskā vadība ir gatava izdarīt agresiju pret citu tautu, kuras apdzīvotā teritorija ietilpst Krievijas pasludināto interešu sfērā. Piemērs tam – iebrukums Čečenijā. Vismaz līdz šī gadu simta beigām jūtams demokratizācijas procesa izvērsums Krievijā ir maz iespējams. Latvijai, lai izkļūtu no PSRS, bija jāreķinās ar politisko situāciju Padomju Savienībā astoņdesmito gadu beigās, zināmā mērā arī ar starptautisko attiecību raksturu šajā laika posmā.

Padomju Savienības dzīvi lielā mērā noteica divu pretēju tendenču – centralizācijas un decentralizācijas procesu – cīņa. Šīs tendences gan lielā mērā bija pārmantotas no cariskās Krievijas, tomēr sociālisma diktatūras apstākļos ieguva jaunus iezīmes.

Supercentralizētā tautsaimniecība nevarēja

nenonākt pretrunā ar atsevišķu reģionu ekonomiskajām interesēm, kuras vienotajā Maskavas plānošanas sistēmā tikai daļēji tika ievērotas vai nereti pat atklāti ignorētas. Šo centralizācijas principu papildināja arī politisku motīvu darbība: industrijas hipertrofēta attīstība, lai ar migrācijas palīdzību panāktu «nacionālo nomaļu» rusifikāciju, kā arī dažu citu politisko nosacījumu īstenošanu ar plānveida ekonomikas palīdzību. Padomju Savienības vienotā tautsaimnieciskā telpa tika veidota uz materiālās dzīves vērtību unifikācijas pamata, ekonomiskās efektivitātes nosacījumus pakļaujot voluntāriem politiskiem lēmumiem.

Ne mazāk pretrunīgs Padomju Savienībā bija arī etnisko attiecību kopums. 20. gadsimts jaunā skatījumā ir saasinājis etnisko attiecību problēmu. Varbūt pat vairāk nekā iepriekš cilvēces vēsturē tiek aptverts, ka arī etniskā grupa ir indivīds, ar kuras psiholoģiju – tāpat kā ar atsevišķa cilvēka apziņu – tiecas manipulēt politiskie spēki. Vismaz Eiropas, zināmā mērā arī citu reģionu sabiedriskā dzīve apliecināja, ka valstīs, kurās uz politiskiem pamatiem ir apvienotas divas vai vairāk etniskās grupas ar aptuveni līdzsvarotu, samērojamu ietekmi valsts dzīvē, neizbēgami ir dziļi konflikti. Tiesa, ja šādās valstīs starp dažādām nacionālajām grupām ilgstošā vēstures attīstības gaitā ir izveidojušās vairāku līmeņu horizontālās saiknes, brīvajam tirgum raksturīgās ekonomiskās attiecības un gadu desmitos

nostiprinājušās demokrātiskās tradīcijas, tad nesaskaņas parasti nepārsniedz parlamentārā ceļā regulējamus procesus. Tomēr, ja minētie faktori ir vāji izteikti vai tie vispār nav raksturīgi kādai polietniskai sabiedrībai, tad agri vai vēlu veidojas vai nu šo nacionālo grupu ilgstošs pretnostatījums, kurā šo grupu specifiskās nacionālās intereses kļūst nozīmīgākas par valsts integritātes ideju sabiedrības lielākajā daļā, vai arī asa konfliktsituācija ar interešu konfrontācijas raksturu. Modernajā sabiedrībā arvien vairāk sāk izpausties virzība uz mononacionālu valsti, kurā attiecības ar etniskajām minoritātēm tiktu pietiekami demokrātiski regulētas, gan visu laiku it kā atceroties, ka tās tiešām ir minoritātes, kuras kā sabiedriska un politiska spēks nespēj būtiski ietekmēt valsts virzību, nepārsniedzot kultūras autonomijas, izglītības garantiju nacionālajā valodā un citu valsts institūciju regulētu principu darbību.

PSRS šķietami centās iet šo ceļu, veidot pat sabiedrību bez minoritātēm – padomju tautu, realitātē tas nozīmēja vāji slēptu rusifikācijas procesu, kura rezultātā veidotos krievu tautas sovjetizēts variants. Nacionālās atšķirības vai nu vispār tika ignorētas, vai arī atzītas ierobežotā veidā psiholoģiski kulturālā aspektā (padomju literatūra – sociālistiska saturā, nacionāla formā, nacionālās skolas saglabāšana u.c.), kā arī izpaudās «nacionālo kadru» politikā dažādās valsts pārvaldes un plānveidīgās tautsaimniecības

institūcijās. Tomēr tāds «austrumu ASV variants» nespēja izveidoties, jo saiknes starp dažādām nacionālajām grupām galvenokārt bija veidojušās kā Krievijas impērijas militārās un politiskās ekspansijas sekas, neeksistēja brīvajam tirgum raksturīgā konkurences noteiktā ieinteresētība savstarpējos ekonomiskos sakaros, bet demokrātiskās tradīcijas arī starpnacionālo attiecību jomā padomju impērijā nebija veidojušās. Padomju tautas veidošana bija politiski virzīts administratīvs process, kura mērķis – dažādu nacionālo īpatnību pakāpeniska likvidācija uz globālās rusifikācijas bāzes.

Kā tautsaimnieciskajā un etniskajā, tā arī citos aspektos politiski noteiktā centralizācijas tendence dominēja pār decentralizācijas tendenci. Tomēr šī centralizācijas tendence, kuru balstīja gan ideoloģija, gan tautsaimnieciskās struktūras, gan represīvā aparāta plašās iespējas, nespēja pilnībā iznīcināt decentralizācijas tendenci sabiedrībā. Tās pamatā galvenais bija ne tik daudz ekonomisko interešu atšķirības un reģionālās tautsaimnieciskās īpatnības, pat ne pamatiedzīvotājiem radītās sociālās problēmas nesamērīgas mehāniskās migrācijas rezultātā, bet gan reālās, oficiālajai ideoloģijai pretējās vērtības indivīda apziņā – viskonsekventāk izplatītas Baltijas valstu pamatiedzīvotāju priekšstatos. Šo vērtību eksistenci noteica gan negatīvā attieksme pret vulgāro un populistisko padomju imperiālistisko ideoloģiju, kura bija krasā pretstatā ar sociālo

realitāti (vispārējā nabadzība, izspiegošanas un represīvās darbības dominante valsts pārvaldē u.c.), gan vēsturiskā pieredze – neatkarīgās, nesalīdzināmi demokrātiskākās, ekonomiski attīstītās Latvijas brīvvalsts pastāvēšana starp diviem pasaules kariem. Tādu vērtību saglabāšanos galvenokārt noteica tas socializācijas process, kurš norisinājās ģimenē. Saskarsmes procesi ģimenēs lielā mērā noteica iespējas veidot cilvēka apziņā pretstatu oficiālajai ideoloģijai, arī daudzajām sociālās realitātes negācijām, kuras nereti pārspēja Dž. Orvela fantāziju, politiskā nozīmē balstoties uz neatkarīgās Latvijas tautsaimniecisko, sociālo, starpnacionālo attiecību un citu aspektu pieredzi. Īpaši ass kontrasts veidojās, salīdzinot padomju represīvo politiku ar Latvijas brīvvalsts pārvaldi, kura nenoliedzami saglabāja demokrātijas iezīmes arī K. Ulmaņa autoritārā režīma gados. Šai vēsturiskajai atmiņai dažkārt bija arī romantizēti nostalgiska emocionāla nokrāsa.

Tiesa, šīs vēsturiskās atmiņas pakāpeniski sāka ieņemt mazāk nozīmīgu vietu personības vērtību hierarhijā. Acīmredzot trūkstot tiešai pieredzei, bet to veido nodzīvotais laiks vismaz līdz 16 – 20 gadu vecumam šajā sabiedriskajā sistēmā, vēl tikai viena līdz divas paaudzes saglabā priekšstatu par šo valsti kā reālu, konkrētu vērtību. Vēsturiskajai atmiņai ir savi laika likumi, iespējams, ka Latvijā tos būtiski nosaka visai izplatītās triju paaudžu sociālās un psiho-

loģiskās saites, kurās īstenojas tieša vērtību orientāciju saskarsme, nodrošinot arī zināmu sabiedriskās realitātes uztveres priekšstatu pārmantojamību. Šī sakarība kā tendence atklājas vairākos empīriskos faktos ne vien indivīda dzīves laikā, bet arī pēc viņa nāves – mūsu tautas kapu kultūra apliecina vēsturiskās ģimeniskās atmiņas saglabāšanos galvenokārt triju paaudžu robežās.

Skatījums uz valstisko neatkarību tālākajās paaudzēs jau veidojās cits – nenoliedzot šo vērtību, tā tomēr tiek priekšstatīta kā zināma nostalgija par pagātņi, kuru vairs nevar reanimēt kādā analogiskā formā. Attieksme pret sovjetisko realitāti bija negatīvi vienaldzīga – ļoti neliels procents jaunās paaudzes cilvēku to uzskatīja par pozitīvu vērtību, tomēr tā tika uztverta kā sociāli politiskās īstenības nepieciešamība, kurai ir maksimāli jāpiemērojas, jo tajā būs jānodzīvo viss indivīda mūžs. Individuālās un mikrovides vērtības vismaz emocionāli tiešajā skatījumā guva pārsvaru pār jebkurām sabiedriskās makroesamības ideoloģijas izpausmēm – attiecībā uz visām laika dimensijām: pagātņi, tagadņi, nākotņi. Cilvēka iekšējā garīgā dzīve bija šķirta un nereti pat pretstatīta sabiedrības oficiālajai realitātei. Visai izplatīts, sākot no septiņdesmitajiem gadiem, šajā aspektā kļūst pragmatismam un eksistenciālismam (nereti savdabīgā to atsevišķu populāro priekšstatu kombinācijā) tuvs noskaņojums. Indivīda iekšējās dzīves, kura

izpaudās vienīgi saskarsmes procesos mazajās referentajās grupās, neatkarība no darbības plašākā sabiedrībā, it īpaši oficiālo valsts institūciju ietvaros, pakāpeniski nostiprinās kā jaunās paaudzes eksistences veids. Cilvēks jau bija psiholoģiski samierinājies ar šo divu vērtību sistēmu nesavienojamību, un samērā neliela daļa to uztvēra kā reālu savas eksistences diskomforta nosacījumu. Tā bija savdabīga sociālā un sociālpсихолоģiskā realitāte, kurā plaši «kultivētais» (citu terminu grūti atrast neefektīvās oficiālās ideoloģijas propagandēšanas apzīmēšanai) kolektīvisms radīja padomju atsvešināšanās īpatnēju variantu saistībā ar individuālās atbildības samazināšanos par savu likteni. Viena no sociālistiskās sabiedrības pamatantinomijām – neatrisināmā pretruna starp individuālo brīvību un sociālo vienlīdzību unifikācijas formā, kuras nodrošināšanā neizbēgami vairāk vai mazāk plaši tiek izmantotas represīvās metodes, pakāpeniski arvien vairāk ietekmēja sabiedrību, it īpaši jauno paaudzi. Brīvība kā cilvēka iekšējā garīgā stāvokļa saistība ar iespējām to īstenot sociālajā realitātē zaudē savu nozīmību cilvēka darbības motivācijas hierarhijā. Vēl vairāk – kā liecināja astoņdesmito gadu beigās veiktie socioloģiskie pētījumi, priekšstatī par demokrātijas īstenošanas iespējām sabiedrībā bija visai nepilnīgi diezgan lielai respondentu daļai.

Var teikt, ka zināmā mērā padomju sistēmai bija izdevies īstenot vienu no saviem mērķiem –

paaudze, kuras sociālais briedums iestājās astoņdesmitajos gados, lielā mērā bija zaudējusi pozitīvo emocionāli aksioloģisko attieksmi pret Latvijas valstisko neatkarību, tādu attieksmi, kura rosinātu sociāli aktīvu darbību šāda mērķa sasniegšanai. Ar šo apstākli lielā mērā ir izskaidrojams tas, ka jaunā paaudze samērā neaktīvi iesaistījās nacionāli demokrātiskajā atbrīvošanās kustībā, nerunājot nemaz par plašākām šīs sociāli demogrāfiskās grupas aktivitātēm. Piemēram, studentu sociālās aktivitātes galvenokārt aprobežojās ar savu tiešo interešu sfēru – tās vērsās pret padomju izglītības sistēmas kroplībām – augstskolu militarizāciju, politizāciju, marksisma-ļeņinisma ideoloģijas monopolu, it īpaši tā anekdotiskajās izpausmēs – zinātnisko komunismu un PSKP vēsturi. Tiesa, zināma loma jaunatnes pasīvās attieksmes veidošanā pret sociāli politiskajām izmaiņām valstī bija arī pēckara Eiropā visai izplatītai garīgai parādībai, kura izpaudās jaunās paaudzes pārmetumos vecākiem par vēsturē notikušo, par toleranci pret eksistējošo politisko sistēmu, bet it īpaši par aktīvo līdzdalību sociālisma celtniecībā Latvijā. Jāatceras arī, cik plaši padomju ideoloģija apceŗēja un romantizēja visas latviešu tautas «bērnišķīgās kreisuma slimības» izpausmes divdesmitajā gadsimtā. Protams, var diskutēt, cik pamatota sociāli politiskajā aspektā ir šāda jaunatnes attieksme, tomēr tā bija vērojama šīs sociāli demogrāfiskās grupas sociālpsiholo-

ģiskajā orientācijā. To acīmredzot pastiprināja pārāk krasā atsevišķas sabiedrības daļas «pār-kārtošanās» politiskās konjunktūras izmaiņu ietekmē astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā. Tieši šajā ziņā jaunatnes politiskajam nihilismam arī bija noteikts pamats – kā liecināja jau nedaudz vēlākais laika posms, šie cilvēki to lielā mērā bija darījuši personiskās karjeras vai vismaz savas labklājības nodrošināšanas nolūkā. Vienlaikus paaudzēs, kuras veidoja cilvēki, vecāki par trīsdesmit gadiem, visai izplatīta indivīda apziņā – tiesa, bieži vien krietni slēptā formā – bija Latvijas valsts neatkarības ideja, kura ietvēra arī priekšstatu par demokrātisku sabiedrību pretstatā padomju represīvajam totalitārismam ar tā dažādajām indivīda apspiešanas izpausmēm.

Latvijai, tāpat kā abām pārējām Baltijas valstīm, iegūt reālu valstisko neatkarību bija iespējams tikai tad, kad centralizācijas un decentralizācijas tendences politiskā aspektā Padomju Savienībā sasniegs īslaicīgu, trauslu dinamiskā līdzsvara stāvokli. Tāds līdzsvars nevarēja būt ilgstošs, jo, ņemot vērā visu ekonomisko, politisko un sociālo apstākļu kopumu, maza varbūtība bija sagaidīt jau tuvākajā nākotnē PSRS (vai Krievijas impērijas) pilnīgu sabrukumu, tomēr savdabīgs «pussabrukšanas stāvoklis» bija iespējams. Šāds vēstures brīdis pienāca, vienlaikus pastāvot zināmam politisko spēku pārgrupēšanās procesam Eiropā un arī aiz tās robežām. Bet līdz tādai decentralizācijas spēku nobriešanai nacionāli demokrātiskajai kustībai bija

jānoiet ceļš trīs četru gadu garumā.

Nevar noliegt daudzu materiālo apstākļu nozīmību politiskās varas maiņas procesā, tomēr par būtiskāko priekšnosacījumu ir jāatzīst vērtību sistēmas attīstības īpatnības, tās loma sabiedrības integrācijā, individuālo un konkrētā sabiedrībā pieņemto vērtību kritēriju mijiedarbība. Šķiet, ka šāds pārsvarā ideālistisks skatījums visadekvātāk atspoguļo radikālas politiskās varas maiņas norises modernajā sabiedrībā. Ļeņiniskā politiskā apvērsuma, Gandija ceļa, Centrāleiropas nacionāli demokrātisko kustību un citu revolūciju un apvērsumu norise, cēloņi un iznākums šķiet racionāli izskaidrots, balstoties uz loģiski pamatotu politisko un sociāli ekonomisko nosacījumu analīzi. Visa vēsturiskā izpēte padara šos procesus racionāli caurskatāmus, bet tas vēl nenozīmē, ka tie ir arī izprasti. Varbūt tieši divdesmitajā gadsimtā arvien nozīmīgāka kļūst ārpusracionālā garīgā motivācija, kas ietver arī tos procesus, kuri vismaz daļēji nosaka vērtību izvēli, to hierarhijas izveidi, uzticības pakāpi noteiktām vērtību sistēmām. Protams, visā vēstures gaitā ir savijušies racionālie un ārpusracionālie faktori, tomēr 20. gadsimtā loģiskā prāta paaugstināto pretenziju ietekmē rodas pretējais efekts – bieži vien rodas šaubas par racionālisma vispārīgo raksturu. Līdz ar to socioloģiskā izskaidrošana, kura balstās uz normatīvo pieeju, ne vienmēr var gūt tik labus panākumus, it īpaši tajos gadījumos, kad tā saskaras ar kvalitatīvo izmaiņu procesiem

sabiedrībā, pie kuriem pieder arī radikāla politiskās varas maiņa. Tiesa, nevar noliegt racionālas teorētiskas analīzes nozīmi sabiedrisko procesu izpratnes veidošanā, tomēr jāatceras, ka šīs analīzes priekšmetā nereti «paliek aiz iekavām» ārpusloģiskā darbības motivācija.

Varas maiņas procesa izpratnei būtiski ir noskaidrot, kurai no sabiedrības dzīves jomām bija galvenā nozīme kā varas krīzes izraisīšanā, tā arī jaunā politiskā spēka panākumu nodrošināšanā. Tas ir jautājums par to, kura no sociālās sfēras vislielākā mērā izraisīja to vērtību orientāciju dinamiku, kura sāka izpausties un nostiprināties darbības motivācijā tajā vai citā cilvēka dzīves jomā noteiktu sociālo institūtu, sociālo attiecību ietvaros.

Kaut arī varas maiņa norisinās politikas sfērā, to nosaka dažādi faktori, kuri pārveidojas atbilstošajās sabiedriski politiskajās attiecībās, izraisot vecās varas sistēmas nomaiņu. Vēsture parāda, ka plašajā apstākļu kopumā var runāt par divām ceļoņu grupām kā būtiskākajām varas krīzes izraisītājām. Plašākas un dziļākas sociālās aktivitātes varas jautājuma risināšanā, kurām raksturīga vairāk vai mazāk apzināta mērķa izpratne, psiholoģiskās izmaiņas apkārtējās sociālās realitātes uztverē, izjūtā un izpratnē, var veidoties vai nu indivīda un sociālo grupu attiecību spektrā ar valsti, tā uzbūves un pārvaldes sistēmu, vai cilvēka, sociālo grupu dzīves materiālo nosacījumu sfērā. Turklāt, kaut arī

dažādi politiskie procesi un sociāli ekonomiskā situācija ir cieši saistīti, savijušies konkrēti vēsturiskā attīstībā, un varas maiņas procesu izraisa vairāku faktoru nereti pat racionāli grūti izskaidrojama mijiedarbība, tomēr katrā atsevišķā valstī, it īpaši, ja tas nesaistās ar fundamentālām izmaiņām vēstures maģistrālās attīstības laikmetos, noteicošais parasti ir kāds viens apstākļu kopums. Varas struktūru izmaiņu sākotnējā procesā priekšplānā izvirzās vairāk vai mazāk plašu sociālo grupu interešu konflikts, kas saistās ar etnisko grupu attiecību, autoritāras diktatūras, morāli un fiziski novecojušu tautsaimniecisko attiecību, lielas iedzīvotāju daļas galējas nabadzības vai kādu citu jautājumu loku.

Iepriekš jau nedaudz tika aplūkots ekonomisko, etnisko un politisko jautājumu loks PSRS, tagad pievērsīsimies šī situatīvā aspekta izpausmēm varas maiņas procesa ievadposmā Latvijā, to konkrētajai ietekmei uz cilvēku, dažādu sociālo grupu aktivitātēm.

Jau tika norādīts, ka Padomju Savienībā un arī Latvijā notiekošajiem ekonomiskajiem procesiem nenoliedzami bija ietekme uz politikas jomu, tomēr attiecībā uz aplūkojamo varas maiņu tiem bija zināmā mērā fona nozīme. Baltijas valstīs galvenā loma varas krīzes izraisīšanā bija politisko attiecību raksturam un politiskajai psiholoģijai. Krīze, kurā atradās plānveidīgā sociālistiskā tautsaimniecība, varēja turpināties vēl diezgan ilgu laiku, neizraisot radikālas iekšpolitiskas izmaiņas.

Apstākļos, kad autoritārs politisks režīms dominē pār ekonomiku, politiskās sistēmas maiņas rosināšanai ir nepieciešama ne vien relatīvās, bet arī absolūtās nabadzības palielināšanās tādā pakāpē, kad tiek izraisīts materiālās sociālās esamības standarta pārkāpums. Padomju Savienības apstākļos tas nozīmēja tuvošanos fiziskās izdzīvošanas minimumam, vismaz dažos tās parametros, vienlaikus radot zināmu krīzi ikdienas apziņā, priekšnosacījumus sociālā sprieguma pieaugumam. Jāatceras, ka sociālismā «nabadzīgās izdzīvošanas» psiholoģija bija pietiekami plaši izplatīta sabiedrībā. Zināmu ietekmi sabiedriskajā dzīvē atstāja vienlīdzības ekonomiskā politika – personīgās iniciatīvas un atbildības samazināšana bija virzīta uz vispārējās pieticības un sociālās nabadzības ievirzes veidošanu indivīdam. Kā vērtība, turklāt visai abstrakta masu apziņā, eksistēja vien attīstīto kapitālistisko valstu dzīves līmenis, materiālo vajadzību apmierināšanas iespējas, bet gandrīz nemaz – brīvās pasaules dzīves realitāte kopumā, kuras pamatus veido brīvā tirgus un konkurences principi.

Turklāt PSRS ekonomiskā sistēma nebija vērsta uz «separātisku» tendenču veidošanos. «Vienotais tautsaimnieciskais komplekss» ne tikai nodrošināja izdzīvošanas minimumu, pateicoties milzīgajām dabas bagātībām un augstajai ekspluatācijas pakāpei, bet arī noteica atsevišķu reģionu lielo atkarību no kopējās sistēmas.

Zemais dzīves līmenis, patērēšanas līdzekļu pastāvīgais deficīts radija labvēlīgu situāciju sociāli politiskām aktivitātēm, tas zināmā mērā veidoja interešu kopību dažādām etniskajām un sociālajām grupām, tomēr šis faktors nebija galvenais padomju sistēmas destabilizators Baltijas valstīs. Materiālās eksistences apstākļi gan pasliktinājās, tomēr šis process nebija sasniedzis kritisko robežu, aiz kuras var veidoties tautsaimniecisku motīvu determinētas, apzināti virzītas politiskās aktivitātes. Absurdās, neracionālās tautsaimnieciskās attiecības, zemais dzīves līmenis un kvalitāte, attiecības starp atsevišķiem reģioniem un ekonomiskajām interesēm bija veicinātājs, katalizators, visai aktīvs fons tiem politiskajiem procesiem, kas aizsākās Latvijā astoņdesmito gadu beigās.

Padomju Savienībā astoņdesmito gadu beigās aizsākto politiskā režīma liberalizācijas procesu vismaz sākotnēji nevarēja uzskatīt par sabiedrības demokratizāciju, tomēr nenoliedzami samazinājās autoritārā režīma kontroles stingrība pār politiskajiem procesiem, pirmām kārtām – politiskā cenzūra pār masu informācijas līdzekļiem. Līdz ar to pavērās iespējas plašākām opozicionārām aktivitātēm dažādos impērijas reģionos. Latvijā līdztekus vispārējai padomju ideoloģijas un totalitārisma kritikai izvērsās opozicionāras kultūrvēsturiskās un ekoloģiskās aktivitātes – «Daugavas kampaņa» D. Ivāna un A. Snipa vadībā, kuras mērķis ir apturēt padomju

impērijas iespējas turpināt «vienotā nedalāmā tautsaimnieciskā kompleksa» izvērsumu Latvijā, nerēķinoties ar ekoloģiskiem un kultūrvēsturiskiem apstākļiem. Šī darbība līdztekus citām aktivitātēm kultūras sfērā attīstīja nacionālās pašapziņas sabiedrisko dimensiju. Veidojot zināmu pretspēku Maskavas centralizētajai patvaļai saimnieciskajā sfērā un ideoloģijā, tiek aizsākts arī nozīmīgs posms demokratizācijā – plašāku sabiedrisko slāņu iesaistīšana sociāli nozīmīgu lēmumu sagatavošanā un pieņemšanā. Protams, šīs aktivitātes vēl noritēja, tikai mēģinot veidot zināmu Latvijas ekonomisko un ideoloģisko autonomiju PSRS valstiskās sistēmas ietvaros.

Tomēr Latvijā, tāpat kā abās pārējās Baltijas valstīs, jau kopš 1987. gada izvirzās nacionālās neatkarības ideja. Sākotnēji tā vairāk ir saistīta ar vēsturiskās pieredzes apzināšanu (stalinisma represijām pret Latvijas tautu), centieniem atjaunot nacionālās simbolikas apriti masu apziņā. Nacionālās neatkarības ideja pašos pirmsākumos bija saistīta ar demokrātisku sabiedrības izpratni. Pirmkārt, tā balstījās uz vienu no svarīgākajiem demokrātijas principiem – tautas pašnoteikšanās tiesībām. Otrkārt, tā ietvēra asu padomju varas izvērsto represiju kritiku cilvēktiesību, indivīda brīvības vārdā. Neatkarības un demokrātijas ideju vienotību galvenokārt noteica atmiņu aktualizēšana par pirmās Latvijas brīvvalsts vēsturisko pieredzi. Līdz ar to parādījās vērtība, kura varēja integrēt plašus sabiedrības slāņus neatkarīgi no

sociālās stratifikācijas īpatnībām.

Neatkarīgās Latvijas valsts atjaunošana bija absolūti nepieņemama padomju impērijas politikai un ideoloģijai. Lielvalsts integrālās vienotības princips, kas izrietēja nevis no marksisma pamatpieņēmumiem, bet gan no Krievijas gadsimtiem ilgās imperiālistiskās ārpolitikas ievirzes, pieļāva krietni mazāku opozicionāru pretdarbību nekā autoritārā sociālisma doktrīna. Šīs politiskās loģikas būtība bija vienkārša – ja eksistē nedalāmā PSRS, tad pastāv arī sociālisms – kaut arī «humanizēts, ar cilvēcisku seju». Tādēļ neatkarības ideja politiskajā kustībā varēja attīstīties un izvērsties atšķirībā no sabiedrības liberalizācijas centieniem krietni lēnāk un pakāpeniskāk, sākotnēji tikai oficiāli pieļautajos «ekonomiskās patstāvības» un kultūrautonomijas ietvaros.

Pirmajās publiskajās politiskajās aktivitātēs 1987. gadā, kuras savā būtībā bija vērstas pret padomju režīmu kā politisku sistēmu, iesaistījās nelielas cilvēku grupas (galvenokārt «Helsinki – 86» pārstāvji). Protams, šīs akcijas atstāja ietekmi uz nedaudz vēlāko nacionāldemokrātiskās kustības izvērsumu – emocionālā, sociālpsiholoģiskā aspektā. Tomēr uzmanību pievērš viens fakts: turpmākajā kustības attīstībā šie cilvēki neatrodas līderu vidū, dažkārt vispār nav pamanāmi. Līdzīgi arī praktiska, politiski organizatoriska ietekme nav tiem disidentiem, kuri bija iesaistījušies vairāk vai mazāk izvērstās pretpadomju akcijās sešdesmitajos, septiņdesmitajos

gados vai astoņdesmito gadu sākumā. Acīmredzot šo cilvēku darbību gandrīz pilnā mērā kontrolēja VDK. 1987. gadā gan tika pieļautas tādas plašākai sabiedrībai vērojamas aktivitātes, kuras sakņojās iepriekšējo gadu disidentisma tradīcijās, bet pēc tam tās tika noslāpētas ar acīmredzot klasiskām, padomju drošības dienestam raksturīgām darba metodēm. Līdz ar to netika pieļauta šo cilvēku nokļūšana nacionāli demokrātiskās kustības virzību noteicošajās struktūrās. Tādējādi zināmā mērā politiski organizatoriskajā aspektā tika nošķirts pirmais sākumposms opozīcijas aktivitātēs no masveida antisovjetiskās kustības veidošanās. Protams, šādu robežu nevar novilkt masu apziņas noskaņu izveidē, topošajās sociālpsiholoģiskajās ievirzēs, tomēr jāatzīst, ka Latvijai astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā acīm redzami trūka tādu līderu kā V. Havels un viņa domubiedri. Latvijas Tautas frontes vadību veidoja galvenokārt kompartijas biedri (tiesa, ne šīs organizācijas algotie funkcionāri) vai vismaz cilvēki, kuri ir bijuši pietiekami lojāli pret padomju režīmu.

Centrāleiropas (vai – to gadu terminoloģijā – Austrumeiropas) zemēs bija visai jūtamas atšķirības opozīcijas kustības priekšvēstures un pašā varas maiņas procesa saistības raksturam. To noteica totalitārā režīma izvērsums un stingrība, kā arī sociālisma nopietnākā balsta – drošības dienesta – aktivitātes, konkrētās valsts ekonomiskā situācija un atbilstošā sociālā strati-

fikācija, arī dažas citas sabiedriskās dzīves (piemēram, baznīcas ietekmes izpausmes) īpatnības. Baltijas republikās okupācijas totalitārais režīms nepieļāva tādu opozīcijas eksistenci kā Čehoslovākijā, Polijā vai Ungārijā, kuras tomēr vismaz formāli bija neatkarīgas valstis. Protams, šādām analogijām ir relatīvs raksturs, tomēr nenoliedzama ir arī kopīgu likumsakarību eksistence kā bijušo Centrāleiropas sociālistisko režīmu funkcionēšanā, tā arī tālākajā šo valstu attīstībā jaunās politiskās varas apstākļos.

Padomju impērijas reformu līderi labi saprata, ka savus mērķus nespēs sasniegt tikai ar «galma apvērsuma» palīdzību vai arī, pieņemot kādus PSKP CK Plēnuma lēmumus, – režīma liberalizācijai bija nepieciešamas plašu sabiedrības slāņu aktivitātes, kuras radītu zināmu pretsvaru galēji konservatīvajam militāri rūpnieciskajam kompleksam un kompartijas aparātam. Turklāt ar šo aktivitāšu palīdzību bija iecerēts arī noteiktā mērā izvērst tautsaimnieciskās aktivitātes, mazināt sociālo spriegumu. Tomēr sabiedriskajām aktivitātēm bija noteiktas robežas – politiskie mērķi bija jāaskaņo ar valdošās elites interesēm, saglabājot PSRS Konstitūcijā noteikto kompartijas vadošo lomu, valsts sociāli ekonomiskās un politiskās iekārtas pamatus. Pat samērā nenozīmīgām aktivitātēm bija paredzēta kā kompartijas funkcionāru, tā VDK darbinieku īstenotā kontrole. Iespējams, ka daļēji ļaunloties uz šo kontroli, tā politiskās elites daļa, kura idejiski bija

saistīta ar M. Gorbačova reformu virzību, īpaši asi nereaģēja uz otro nacionāldemokrātiskās kustības posma sākumu, kad Baltijas valstīs veidojās masu politiskās organizācijas. Acīmredzot vismaz sākotnēji tās tika novērtētas kā zināms atbalsts «pārbūvei un jaunajai domāšanai», bet atsevišķas novirzes no šī kursa bija cerēts novērst, saglabājot kompartijas vadošo lomu sabiedrībā un izmantojot politizēto valsts pārvaldes aparātu. Varbūt bija cerēts iegūt «savu cilvēku» pārsvaru šo organizāciju vadībā, lai nodrošinātu to virzības gandrīz pilnīgu lojalitāti padomju režīmam.

Grūtības šī kompartijas plāna īstenošanā radās vairāku apstākļu dēļ. Pašreiz minēsim pašus vispārīgākos nosacījumus. Pirmkārt, sociāli politiskās vēstures likumsakarība izsaka to, ka ir ārkārtīgi sarežģīti stingri reglamentēt masu kustības virzību, it īpaši, ja tai ir pietiekami spēcīga integrējoša vērtību apziņa, pretēja valdošās elites interešu lokam. Šādos gadījumos gandrīz vienmēr veidojas pretstata situācija starp veco un jauno politisko spēku, un tās atrisinājums ir vismaz viena relatīva uzvara. Otrkārt, kā jau tika norādīts, nomenklatūra bija pārāk pašpietiekama un nespēja adekvāti novērtēt izveidojušos situāciju, līdz ar to padomju politiskā elite īstenoja savu darbību atbilstoši rutinētām, jaunajos apstākļos neefektīvām shēmām. Turklāt Latvijā reāls atbalsts šim mērenajam reformu kursam bija minimāls, jo visai ātri notika politiski aktīvo spēku polarizācija, tā bija daudz krasāka, nekā bija

cerējusi valdošā politiskā elite, turklāt tai visai negaidīts bija arī konfrontācijas pamats. Treškārt, sāka pavērties «dzelzs priekšgars» – Padomju Savienība veidoja dialoga attiecības ar brīvo pasauli, un šajā politiskajā tirgū Baltijas valstu okupācijas fakts bija samērā labs arguments Rietumu rokās. Turklāt šajā kontekstā vairs nevarēja pilnībā ignorēt Rietumu pārmetumus par nemitīgiem cilvēktiesību pārkāpumiem padomju impērijā. Par iespējam ierobežot militāro sacensību, saglabājot zināmu dinamisku līdzsvaru, par principā neatmaksājamiem kredītiem bija arī jāmaksā. Tiesa, sākotnēji Rietumu politiķiem galvenais bija nepieļaut kodollielvalsts pilnīgu sabrukumu. Svarīgākais bija panākt komunistiskā režīma liberalizāciju, lai mazinātu tās briesmas, kuras radīja PSRS agresīvā ekspansīvā ārpolitika. Līdz ar to Rietumu pasaules politiskā elite izteica pilnīgu atbalstu īstenotajai mērenajai un nekonsekventajai reformu politikai un personīgi – M. Gorbačovam. Rietumu politiķi kārtējo reizi attiecībā pret Krieviju demonstrēja vienu no savas ārpolitikas stūrakmeņiem – visas cerības likt uz vienu personu – politisko līderi. Vēlāk tas atkārtosies arī attiecībā uz B. Jelcinu. Krievijā gan politiskajiem līderiem, kuriem bieži ir izteiktas *harizmas pazīmes*, gan tradicionāli ir lielas iespējas ietekmēt savas valsts virzību, un tomēr Krievija ir pārāk liela un neprognozējama zeme.

Turklāt liberāldemokrātiskajai ideoloģijai pasveša, bet dažkārt pat kā vēsturisks anahro-

nisms šķita nacionālās neatkarības ideja. Tai labākajā gadījumā tika atvēlēta sekundāra loma attiecībā pret individuālās brīvības ideju.

Šie apstākļi lielā mērā noteica tās sociālpolitiskās situācijas pamatiezīmes, kuras bija izveidojušās pirms nacionāldemokrātiskās kustības masu izvērsuma. Minētie apstākļi bija pietiekami labvēlīgi, lai varētu rasties plaša opozīcija. Tiesa, neskatoties uz visiem aksioloģiskiem un emocionāliem apsvērumiem, šai opozīcijai bija jāizvēlas pareiza, situācijai atbilstoša politiskās darbības taktika, lai padomju elite ar bagātīgu represīvo metožu arsenālu to nesagrautu jau sākuma stadijā. Tādēļ vispirms, iespējams, maz apzināti, pateicoties visai neviendabīgajam kustības sastāvam, apstākļu diktēts, bet nedaudz vēlāk jau apzināti tika izvēlēts «soli pa solim» ceļš jeb pieaugošo prasību virzība. Kā pierādīja vēsturiskā prakse, šī taktika, izmantojot padomju politiskās sistēmas iekšējā pretrunīguma radīto īslaicīgo režīma atslābumu, attaisnojās, jo noveda pie izvirzītā galamērķa – neatkarīgās valsts atjaunošanas, kurai ir potences veidoties par demokrātisku, uz brīvā tirgus pamatiem organizētu sabiedrību. Tiesa, jau pašā kustības sākumā radās arī to problēmu iedīgļi, kuri vēlāk daudz plašāk izvērās neatkarīgās valsts veidošanā. Viena no tādām problēmām bija kompromiss starp padomju politisko eliti Latvijā un nacionāldemokrātiskās kustības vadību, un tai bija samērā nozīmīgas tālejošas sekas.

NACIONĀLDEMOKRĀTISKĀS MASU KUSTĪBAS VEIDOŠANĀS UN PADOMJU VARAS KRĪZE

Lai sociālistiskajam totalitārismam eksistējošais opozicionārais noskaņojums varētu gūt reālus panākumus, vienīgais ceļš bija – masveidīga sabiedriska kustība, kurā cilvēkus apvienotu kopīga, sociāli vispārnozīmīga vērtība; ilgstošs pozitīvs emocionālais masu noskaņojums; pietiekami stingras organizatoriskās struktūras, kurām būtu politiskā un intelektuālā autoritāte. Tie bija argumenti, kuru absolūti trūka valdošajai elitei un tās vadītajai politiskajai sistēmai.

Tikai šādas kustības rašanās arī veidoja priekšnoteikumus uzvarai parlamentārā ceļā – Augstākās Padomes vēlēšanās, tāpat nodrošināja ilgstošu iespējami lielas sabiedrības daļas politisko aktivitāti. Šī aktivitāte bija nepieciešama, jo parlamentārā ceļā varēja pārņemt varu tikai formāli, bet šis politiski tiesiskais rezultāts nebūt vēl nenodrošināja Latvijai iespējas izkļūt no PSRS sastāva. Līdz ar to varēja iegūt vien «ierobežoto suverenitāti» un īstenot nekonsekventus, pretrunīgus un mērenus demokrātiskos pārveidojumus. Masu atbalsts varēja veidot gan noteiktu politiski emocionālu argumentu kā Rietumu politikajai sabiedrībai, tā arī dialogā ar iekšēju pretrunu plosīto padomju politisko eliti, gan zināmā mērā paralizēt kompartijas varas

mehānismu un sekmēt, kaut arī ne pārāk lielus, bet tomēr reālus sociālus pārveidojumus, pat atrodoties PSRS ietvaros. Protams, nevarēja cerēt, ka šādai kustībai jebkad izveidosies fiziskā spēka argumentācija, tomēr mūsdienu pasaulē pat totalitārisma režīmā noteiktos politiskos apstākļos ne vienmēr tas ir vienīgais faktors, kas nosaka iespējas iegūt politisko varu. Šeit tomēr darbojas daudz sarežģītāks interešu mijiedarbības kopums.

Masu kustību, it īpaši, ja tās mērķis ir mainīt politisko iekārtu bez fiziskas iedarbības, bruņota apvērsuma, parasti aizsāk inteliģence, vismaz kā teorētiskās ieceres veidotāja. Tāda ir visai bieži izplatīta vēsturiskā tradīcija, kas izpaudās arī Latvijā. Līdztekus nepieciešamībai veidot konceptuālu esošās sociālās un politiskās realitātes kritiku un vēlamo sabiedrisko pārveidojumu programmu, kuru var radīt vien inteliģences pārstāvji, Latvijā šīs sociālās grupas īpašo vietu nacionāldemokrātiskajā kustībā noteica arī garīgās kultūras īpašā vieta latviešu tautas vēsturē. Tieši garīgā kultūra un pirmām kārtām folklorā bija jāvusi saglabāties latviešiem kā etniskai grupai gadsimtiem ilgās politiskās, ekonomiskās, sociālās, ideoloģiskās un gluži fiziskās apspiestības gados. Jāatzīst arī fakts, ka radošās inteliģences pārstāvju lielākā daļa, kura profesionāli nodarbojās ar kultūras aprītes nodrošināšanu, jaunu vērtību radīšanu, neskatoties uz visai dāsno padomju varas materiālo atbalstu,

bija atradusies iekšējā garīgā emigrācijā. Līdz ar to inteliģences prestižs sabiedrībā bija visai augsts.

Un inteliģence ne tikai radīja pirmo izvērsto, konceptuālo padomju sociālās realitātes kritiku un arī uzmetumu iespējamām demokrātiskām pārmaiņām radošo savienību plēnumā, bet arī deva ierosinājumu masveida nacionāldemokrātiskās organizācijas Latvijas Tautas frontes tapšanai, kā arī veidoja lielāko daļu tās personālsastāva pirmajās vadības institūcijās. Jāatzīmē, ka minētajā plēnumā tika atklāti un politoloģiski korekti izteikti arī būtiskākais vēsturiskais pretarguments esošajai tiesiski politiskajai realitātei. M. Vulfsons konceptuālā formā iekļāva mūsu apziņas aprītē to vēsturisko faktu, kurš bija visbīstamākais padomju ideoloģijai un politiskās elites īstenotajai praksei, – 1940. gadā PSRS okupēja neatkarīgo Latvijas valsti ar visām no šīs akcijas izrietošajām sekām. Protams, PSRS un vēlāk Krievijas ārpolitiskās institūcijas vēl ilgi varēs maldīties starptautisko tiesību terminoloģiskajā laukā, gala rezultātā balstoties uz šīs imperiālistiskās lielvalsts galveno politisko argumentu – «tas tā nav, jo tas tā nevar būt». Bet galvenais toreizējā vēsturiskajā situācijā bija izdarīts: pirmkārt, tika sākta atklāta diskusija, kura nedaudz vēlāk iekļuva arī starptautisko institūciju aprītē, un, otrkārt, totalitārā režīmā sociālpsiholoģiskā nozīmē tika pārkāpts svarīgākais politiskais un ideoloģiskais aizliegums – publiskā

līmenī izsakot to, ko gandrīz visa latviešu sabiedrība vairāk vai mazāk skaidri apzinājās visus padomju varas gadus.

Nacionāli demokrātiskās masu kustības attīstībā samērā ātri tika sasniegts visai augsts organizatoriskās formas līmenis – 1988. gada rudenī tapa Latvijas Tautas fronte. Tās pirmajā dibināšanas kongresā tika pieņemta plaša sabiedrības demokratizācijas programma – tiesiskajā, politiskajā, sociālajā, garīgās kultūras, izglītības sfērā. Vājākā daļa šajā demokratizācijas virzības konceptuālajā izklāstā bija ekonomisko procesu perspektīvs apskats. Netika izveidots priekšstats, kā praktiski īstenot ne maksimālo, ne minimālo sociālistiskās plānveidīgās tautsaimniecības pārveidi. Tā aizsākās grūtības ar ekonomikas transformācijas koncepciju, un tās turpinās vēl šodien. Jāatzīst gan, ka tām ir nopietns objektīvs pamats – vēsturiski pirmo reizi notiekošā atgriešanās no komunistiskā eksperimenta realitātes uz antropoloģiski pagaidām zināmo visdabiskāko tautsaimnieciskās eksistences formu – brīvā tirgus saimniecību, turklāt apstākļos, kad notiek visaptveroša, pietiekami asa ekonomisko interešu cīņa starp augsti tehnoloģiski un organizatoriski attīstītiem valstiskiem un starptautiskiem spēkiem.

Tomēr kopumā LTF pirmā programma bija pietiekami reālistiska – tā atainoja iespējamās pārskatāmās nākotnē veicamos sabiedriskos pārveidojumus. Tā bija orientēta uz faktisku orto-

doksālās padomju politiskās sistēmas demon-
tāžu, tās sākuma posma īstenošanu un visai
ievērojamu Latvijas autonomijas paplašināšanu
PSRS ietvaros. Valstiskās neatkarības ideja, kuras
aksioloģiskais statuss un emocionālā pievilcība
neilgā laika posmā bija jūtami pieaugusi – tā bija
vismaz kolektīvajā zemapziņā kļuvusi par gal-
veno masu kustības motīvu –, tomēr netika
izteikta LTF pirmajā kongresā pieņemtajos vēs-
turiskajos dokumentos. Tas netika darīts vien tak-
tisku apsvērumu dēļ – lai neizraisītu pāragru
konfrontāciju ar valdošo politisko eliti – tās fiziski
represīvo pārspēku. Liela sabiedrības daļa vēl
nebija psiholoģiski nobriedusi tik radikālām
sociāli politiskām pārmaiņām – to noteica gan
neticība iespējam atbrīvoties no varenās padomju
impērijas diktatūras, gan arī zināmas ilūzijas par
«humānā sociālisma» izveidi pastāvošās poli-
tiskās sistēmas ietvaros.

Un tomēr politisko procesu loģika neizbēgami
noveda pie neatkarīgās Latvijas valsts izveides
pasludināšanas par nacionāli demokrātiskās
kustības mērķi – pirmo reizi tas notika LTF
Domes valdes 1989. gada 31. maija aicinājumā. Šī
loģika izpaudās vairākos empīriskos faktos.

Pirmkārt, īstenojās politisko spēku polarizā-
cija Latvijā. Pāris mēnešu pēc LTF konstituēšanās
bija izveidota Interfronte, pēc praktiski vienāda
scenārija šī tipa organizācija tika radīta arī
Igaunijā. Uz ortodoksālās padomju ideoloģijas
bāzes apvienojās daļa Latvijā dzīvojošo cit-

tautiešu. Kaut arī, iespējams, neliela daļa Interfrontē iekļāvušos cilvēku tiešām ticēja romantiskā cilvēku vienlīdzības komunisma un padomju patriotisma idejām, lielākā daļa šīs organizācijas biedru vairāk vai mazāk apzināti pauda ortodoksālās marksisma-ļeņinisma idejas – par primāriem pieņemot savus ekonomiskās un materiālās eksistences nosacījumus, kuru virs-būve ir sociālistisko priekšstatu kopums. Lai izprastu šādas organizācijas rašanās nosacījumus, Maskavas teorētiskajai un metodiskajai vadībai nenoliedzami bija nepieciešama arī reāla vairāk vai mazāk plaša bāze Latvijā – ir jāatceras to nelatviešu, kuri mērķtiecīgi organizētas vai stihiskas migrācijas rezultātā nokļuva Latvijā pēc Otrā pasaules kara, sociālā struktūra. Protams, kā jebkurš socioloģisks skatījums, arī šis priekšstats aptver tipisko, vispārināto, neņemot vērā dažādās individuālās īpatnības, to izpausmes atsevišķu cilvēku rīcībā.

Pirmajā sociālajā slānī būtu ietilpināmi padomju armijas virsnieki, kuri pakāpeniski kļuva par militārajiem pensionāriem Latvijā, KGB darbinieki, kompartijas funkcionāri, arī industrijas vadošais personāls. Tie bija cilvēki, kuru visi sociālās eksistences nosacījumi, arī padomju režīmam raksturīgās privilēģijas, īpaši nozīmīgas plašā deficīta un vispārējās materiālās nabadzības apstākļos, bija atkarīgi no vienotās sociālistiskās impērijas pastāvēšanas. Viņu politiskos uzskatus pilnībā noteica kopīgā PSRS ideo-

loģiskā telpa, kura savā populismā visai prasmīgi bija piemērota «vidējā padomju cilvēka» intelektam, vērtībām, motivācijai. Šis sociālais grupējums pauda visneieciētīgāko, politiski un pat fiziski agresīvāko attieksmi pret jebkurām «separātisma un nacionālisma tendencēm» Latvijas sabiedrībā. Turklāt ārpus savām tiešajām interesēm sociāli ekonomiskā un politiskā aspektā šis ortodoksālās padomju ideoloģijas pārņemtais slānis spēja veidot tālejošu politisku ievirzi – «krievvalodīgo interešu aizstāvību», kuras pamatu astoņdesmito gadu beigās radīja centieni nezaudēt sovjetiski noskaņoto cilvēku psiholoģisko komfortu Latvijā, kā arī iespējas saglabāt zināmas sociālas privilēģijas, it īpaši nodrošinājumā ar apdzīvojamo platību.

Zināmā mērā šī visai labi organizētā sovjetiski orientētā sociālā slāņa ietekmē politiskā ziņā nokļuva «lumpenproletariāta» daļa – sociālā nozīmē vismaz daļēji degradējušies cilvēki, kuru uzvedības motivācija bija bīstami tuvināta materiālās eksistences nosacījumu apmierināšanai padomju ideoloģijas galējā populisma izpausmju fonā.

Tomēr lielākās ciltautiešu daļas, kuru dzīves laiks Latvijā saistījās ar vēsturisko posmu pēc Otrā pasaules kara, vērtību orientācijas uzvedības motivācijas izpausmēs nebija tik viegli interpretējamas un prognozējamas politiskajā aprītē. Neskatoties uz visām atšķirībām šo ciltautiešu motīvos nokļūt Latvijā un saistības

pakāpei ar mītnes zemes sociālās un psiholoģiskās realitātes īpatnībām, lielākajai daļai no viņiem nebija vēsturiski nosacītu un arī šodienā pamatotu motīvu, lai veidotos neatkarīgās Latvijas valsts ideja kā vērtība indivīda apziņā. Padomiskās orientācijas bija izveidojušas zināmu etniskās identitātes vērtību vakuumu, jo arī «lielā dzimtene» nereti tomēr asociējās ar sociālistiskās realitātes negācijām, līdz ar to etniskās identitātes faktors cilvēka rīcības motivācijā tika aizstāts ar citiem principiem. Līdz ar to labākajā gadījumā varēja runāt par lielas ciltautiešu daļas nogaidoši neitrālo attieksmi pret nacionāli demokrātiskās kustības mērķiem. Atbalstu šiem mērķiem galvenokārt izteica tie citu tautību cilvēki, kuri bija Latvijas Republikas pilsoņi vai bija nodzīvojuši Latvijā pietiekami ilgu laiku un vismaz daļēji iekļāvušies savas mītnes zemes vēsturiski nosacītajā politiskajā un sociālpsiholoģiskajā realitātē vai arī saglabājuši savu etnisko pašapziņu, neskatoties uz sovjetisma centieniem iznīcināt nacionālo pašidentifikāciju. Starp citu, no visām lielākajām ciltautiešu etniskajām grupām savu nacionālo pašapziņu galvenokārt bija saglabājuši vien ebreji, pārējo etnisko grupu pārstāvji vairumā gadījumu apzināti vai neapzināti saistīja savu nacionālo piederību ar specifisko kategoriju «krieviski runājošie». Šāda visai sarežģīta situācija, ņemot vērā, ka latviešu īpatsvars republikā bija apmēram puse no visiem iedzīvotājiem, sekmeja politisko orientāciju polarizāciju sabiedrībā.

Otrkārt, pierādījās, ka iespējas izmantot PSRS jaunievēlēto Augstāko Padomi kā politisko telpu, kurā būtu panākama Latvijas neatkarība, praktiski neeksistēja. LTF bija uzvarējusi PSRS AP vēlēšanās Latvijas teritorijā, un vairākums ievēlēto deputātu no šīs republikas bija LTF atbalstīti. Neskatoties uz nenoliedzamo ieguldījumu demokrātijas ideju propagandā un aizstāvībā PSRS parlamenta darbībā, Latvijas neatkarības lobijiem padomju impērijas likumdevējā nebija nekādu izredžu ne tikai panākt šīs Augstākās Padomes pozitīvu balsojumu Latvijas izklūšanai no PSRS, bet arī panākt jūtamu ieguldījumu demokrātisko procesu neatgriezeniskuma tiesiskajā nodrošināšanā. Netalantīgi režisētais traģikomiskais teātris, pretrunīgo politisko virzību neauglīgās sadursmes Augstākajā Padomē pakāpeniski virzīja nacionāldemokrātisko kustību Latvijā uz citu ceļu meklējumiem savu mērķu sasniegšanā.

Treškārt, nenoliedzama ietekme uz kopējo nacionāldemokrātiskās kustības virzību bija tās radikālajam spārnam – Latvijas Nacionālās neatkarības kustībai. Šī kustība astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā nevarēja kļūt par masveidīgāko politiskās opozīcijas spēku Latvijā, tās visai radikālos uzskatus neatbalstīja arī nacionāldemokrātiskajā kustībā iesaistījušās sabiedrības daļas vairākums – to pierādīja arī PSRS Augstākās Padomes deputātu vēlēšanu rezultāti. Turklāt LNNK jau no savas izveidošanās bija atklātā konfrontācijā ar valdošo poli-

tisko eliti, līdz ar to padomju nomenklatūra, protams, nepieļautu LNNK ietekmes paplašināšanos. Var diskutēt, cik lielā mērā konservatīvā LNNK programma un praktiskā politiskā darbība atbilst vispāratzītajiem Rietumu sabiedrības demokrātiskajiem principiem, tāpat ne vienmēr acīmredzot sevi attaisnoja šīs kustības politiskās darbības taktika. Tomēr LNNK darbības pamatā bija spēcīgs arguments – pati Latvijas valsts neatkarības ideja. Neviena valstisko neatkarību iznīcinoša okupācijas vara nevar atrisināt jebkuru nozīmīgu sociālo vai ekonomisko problēmu okupētās zemes attīstībā, kā to cenšas pamatot vairāk vai mazāk slēptā veidā viens otrs četrdesmitā gada sociālistisko pārveidojumu aizstāvis, piemēram, V. Samsons savās 1995. gada dienas preses publikācijās. Jo jebkura okupācijas vara vienmēr pamatojas uz Makiaveli aprakstītajiem principiem, tos modificējot atbilstoši konkrēti vēsturiskajai sociālajai realitātei. Zināmā politisko pārmaiņu posmā LNNK bija šī nacionāldemokrātiskās kustības virzības radikalizējošā nozīme. Vēlākajā sabiedriski politisko procesu norisē Neatkarības kustībai jau bija krietni daudznozīmīgāka loma.

Latvijas Tautas fronte nostiprināja savas pozīcijas politiskajā telpā – sekmīgi cīnoties par ietekmi masu informācijas līdzekļos, mēģinot ietekmēt arī atsevišķas cilvēka praktiskās eksistences dzīves sfēras. Īstenojoties ietekmei uz cilvēka rīcības motivāciju, sāka parādīties valdošās

politiskās elites pieņemto lēmumu realizēšanas paralīze. Padomju nomenklatūra vairs nevarēja pilnībā kontrolēt daudzas sabiedriskās dzīves sfēras. LTF sāka īstenot pirmās ārpolitiskās aktivitātes, mēģinot internacionalizēt Latvijas neatkarības jautājumu. Ar masu sistemātisku akciju palīdzību tika saglabāts pozitīvais emocionālais klimats, rosināta plašu sabiedrisko slāņu iesaistīšanās politiskajās aktivitātēs.

Tomēr – ja «Baltijas ceļš», masu gājiens cauri Rīgai, pieminot 1949. gada deportāciju upurus, 18. novembrim veltītais mītiņš Daugavmalā un daudzas citas masu aktivitātes būtu vien racionāli organizētas politiskas akcijas, cilvēka darbības ārējās izpausmes, tās nekad nebūtu ieguvušas savu vēsturiskās nozīmības statusu. Šīs akcijas bija ar daudz dziļāku sociāli antropoloģisko jēgu nekā tikai politiskās spēles ciņā par varu. Šajā laika sprīdī indivīda un socialitātes intereses bija gandrīz maksimāli tuvinātas, un opozicionārajā nacionāli demokrātiskajā kustībā vēl nebija tapusi politiskā elite, tajā bija tikai politiskie, intelektuālie un emocionālie līderi. Tas bija posms tautas vēsturē, kad ir radīti ārējie apstākļi, lai indivīda ticība un cerība iegūtu īstenu, maksimāli objektīvu izpausmi un spētu sekmīgi konkurēt cilvēciskās motivācijas sfērā ar sociālās grupas un pat sabiedrības kopumā vispārpieņemtām sociālām interesēm.

Šajos apstākļos padomju nomenklatūra arvien vairāk sāka zaudēt savas varas pozīcijas – diez-

gan strauji samazinājās tās ietekme politiskajā telpā. Pakāpeniski zuda politiskās informācijas un ideoloģijas monopols, šajās jomās kompartija bija spiesta sākt konkurences cīņu ar opozīciju. Jūtami mazinājās arī kompartijas ietekme tajās sociālās realitātes sfērās, kurās bija īstenota pārlietu liela politizētā vadība un kontrole.

Sāka brukt arī PSKP filiāle – Latvijas kompartija. Šo apstākli noteica ne tikai vispārējie sabiedrības politisko pārmaiņu nosacījumi, bet arī valdošā politiskā spēka iekšējās uzbūves īpatnības. Atklājās plaisa starp lielāko daļu ierindas biedru un kompartijas profesionālo funkcionāru aparātu. Pārāk daudziem iestāšanās motīvs kompartijā bija – nodrošināt personīgās karjeras labvēlīgus apstākļus, maksimāli piemēroties eksistējošajai sociāli politiskajai realitātei. Tiesa, daļēju ietekmi uz šādu izvēli bija atstājusi arī visaptverošā komunistiskās ideoloģijas propaganda, veidojot zināmas sociālā taisnīguma sasniegšanas ilūzijas. Arvien plašāk pieejamā politiski vēsturiskā informācija ne tikai atklāja kompartijas elites reālās darbības nepievilcīgākās un noziedzīgās empīriskās izpausmes, bet arī milzīgo plaisu starp politiskās elites un ierindas biedru interesēm. Vienlaikus tika plaši argumentēta komunistiskās utopijas īstenošanas mēģinājuma pamatpretruna – starp sociālās vienlīdzības nodrošināšanas nepieciešami represīvo raksturu un indivīda brīvās izvēles iespējām. Sākās masveida aiziešana no kompartijas. Šo rīcību gan noteica

ne tikai ideoloģiski motīvi, bet arī politiskās konjunktūras apsvērumi. Daļa kompartijas biedru apzinājās šīs politiskās organizācijas politiskās varas saglabāšanas bezperspektivitāti, tiecoties saglabāt savu sociālo statusu, atbrīvojoties no savas vēsturiskās pagātnes mantojuma.

Kā loģisks noslēgums šim procesam bija LKP sadalīšanās «nacionālkomunistos», kuri gandrīz pilnībā iekļāvās nacionāldemokrātiskajā kustībā, turklāt daļa no viņiem saglabāja zināmu ideoloģisku kopību, veidojot pamatus šīs kustības «kreisajam spārnam», un ortodoksālajos komunistos, kurus vienoja «PSRS nedalāmība un «sociālistiskā izvēle»» kā turpmākās politiskās darbības ideoloģiskais motīvs.

Vecās varas krīzi izteica kompartijas kā politizēta valsts pārvaldes aparāta statusa izmaiņas. Valsts pārvaldes sistēma sāka – pagaidām gan visai nelielā mērā – atdalīties no kompartijas ideoloģiskā un politiskā diktāta. Tas izpaudās vairākos faktos – likumdevēja darbībā tiesisko aktu pieņemšanā neatkarīgi no LKP vadības dotajiem norādījumiem, arī atsevišķās izpildvaras aktivitātēs, tiesu lēmumos atbilstoši likumiem, nevis instrukcijām un ideoloģiskiem pieņēmumiem. Protams, kompartija kopumā saglabāja savās rokās politisko varu, tomēr jau šajā laikā sāka iezīmēties tendence – atkāpties uz pēdējo, izšķirošo argumentu – fiziskās varas, dažādu represīvo metožu izmantošanu. Tiesa, kompartijas un Latvijas PSR VDK vadības dar-

bību, kaut arī acīmredzot visai sarežģītu, pretrunīgu šo institūciju iekšienē paustu viedokļu sadursmes rezultātā, tomēr noteica virzība nepieļaut asu fizisku konfrontāciju sabiedrībā, mēģinājumi saglabāt politisko varu bez klaji represīvu paņēmieni lietošanas. Daļēji šādu orientāciju noteica atsevišķu LKP un LPSR VDK vadītāju personiskās īpašības un uzskati, tomēr noteicošais apstāklis bija cits – politiskās pretrunas cīņā par varu Maskavā, kā rezultātā stingrās ortodoksālās politikas piekritēji Latvijā nesaņēma pietiekamu atbalstu savu iecerēto konsekvento aktivitāšu īstenošanai. Bet darbībai jaunajos apstākļos, kad sāka pakāpeniski zust absolūtais varas monopols, līdz ar to bija jāgatavojas politiskai un ideoloģiskai konkurencei un cīņai, kompartijas elite bija vāji sagatavota gan politiski organizatoriskā, gan intelektuālā aspektā.

Nacionāldemokrātiskā kustība virzījās uz mērķi – pārņemt likumdevēju varu Augstākās Padomes vēlēšanu rezultātā, līdz ar to iegūstot arī iespējas veidot augstāko izpildvaru. LTF otrajā kongresā jau bija noteikts ceļš uz neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošanu, īstenojot vienlaikus plašus demokrātiskos pārveidojumus, kuri pakāpeniski ļautu pārvarēt totalitāro sistēmu. Priekšvēlēšanu laikā izveidojās praktiski divpartiju situācija, turklāt galvenā robežšķirtne starp LTF un kompartijas programmām bija viena: LTF kandidāti atbalstīja ideju par neatkarīgās Latvijas

valsts nodibināšanu; kompartijas – par «ierobežoto suverenitāti PSRS sastāvā». Pārējām atšķirībām kandidātu programmās bija sekundāra nozīme vēlēšanu izvēles noteikšanā – kaut arī LTF nenoliedzami izvērstāks un vairāk akcentēts bija demokrātisko pārveidojumu projekts, indivīda politiskās brīvības nodrošināšana, arī sociālisma plānveidīgās ekonomikas pārvarēšana brīvā tirgus attiecību virzienā, izšķirošais faktors bija – Latvijas Republikas neatkarības atjaunošana.

Jāatzīst, ka šajā pirmsvēlēšanu procesā radās pirmās organizatoriski birokrātiskā rakstura problēmas nacionāldemokrātiskajā kustībā; tās zināmā mērā atgādināja R. Mihelsa idejas – demokrātija nav iespējama ārpus organizācijas, bet šī organizācija faktiski ierobežo demokrātiju. LTF vēlētā demokrātiskā vadība birokrātiskās loģikas vārdā bija spiesta uzņemties vairāku būtisku lēmumu pieņemšanu personāliju sakarā, līdz ar to ne vienmēr īstenojot tiešās demokrātijas principus. Kaut arī šie vadības sešinieka lēmumi principā nepārkāpa nacionāldemokrātiskās kustības vairākuma orientācijas, tomēr šajā procesā sāka parādīties zināmas topošās elites un pārējās sabiedrības daļas atšķirīgā sociālā orientācija. Tiesa, arī ievērojamā itāļu sociologa koncepcija ir zināmā mērā shematiska savā neatvairāmajā loģikā – līdz ar to domājams, ka ne vienmēr neizbēgams ir tik konsekvents un birokrātiski pastarpināts elites un pārējās

sabiedrības pretstats. Iespējams, ka nacionāldemokrātiskās kustības augšupejošās aksioloģiskās un emocionālās vienotības posmā varēja mēģināt likt pamatus tādai valsts pārvaldei, kura kaut nedaudz vairāk izmanto tiešās demokrātijas principus arī modernās valsts funkcionēšanā.

Šis jautājums gan neizvirzījās politiski aktīvās sabiedrības daļas aktuālo priekšstatu uzmanības centrā. Šī laika centrālā problēma bija varas jautājums un tā atrisināšanas iespējas. Jāatzīmē, ka līdztekus LTF izvēlētajam parlamentārajam ceļam izvirzījās arī Pilsoņu komiteju variants Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanai. Šis ceļš, kurš pamatojās uz 1940. gada okupācijas rezultātā zaudēto Latvijas Republikas pilsoņu politiskās izvēles tiesību atgūšanas iespējām, bija starptautisko tiesību aspektā pietiekami korekts, taču politiski pragmatiskajā skatījumā visai abstrakts, līdz ar to konkrēti vēsturiskajā situācijā tā īstenošanas iespējas bija pārāk mazas. Turklāt starptautiskās politikas realitātes skatījumā šo variantu bija ļoti grūti saskaņot ar vispārpieņemto demokrātisko tradīciju praksi.

Dominējošo nacionāldemokrātiskās kustības virzību šajā laikā tomēr noteica viens mērķis – uzvarēt Augstākās Padomes vēlēšanās. Rīgas municipālo vēlēšanu rezultāti un socioloģisko sabiedriskās domas aptauju dati ļāva izteikt pieņēmumu, ka LTF izdosies gūt vēlamos rezultātus – vismaz divas trešdaļas deputātu vietu Augstākajā Padomē. Šis vēlēšanu iznākums

nodrošinātu iespējas saskaņā ar spēkā esošo likumdošanu izdarīt galveno politiski tiesisko soli – pieņemt Neatkarības Deklarāciju. Šāds rezultāts bija jāasniedz, ņemot vērā to, ka balsstiesības bija gan Padomju Armijas karavīriem, kuri Latvijā pildīja dienestu dažus mēnešus (šo cilvēku patieso skaitu bija neiespējami kontrolēt), gan tiem civiliedzīvotājiem, kuri Latvijā bija ieradušies pirms gada vai diviem, bet bija ieguvuši visas politiskās tiesības, saņemot vienīgi legālas dzīves vietas nodrošinājumu, – citi kritēriji tajā laikā neeksistēja. Arī šie cilvēki varēja izdarīt izvēli par Latvijas valsts turpmāko likteni.

Augstākās Padomes vēlēšanu rezultātā vietas likumdevējā ieguva 131 topošās LTF frakcijas deputāts, 59 kompartijas oficiāli atbalstītie kandidāti un 11 neatkarīgie deputāti, kuru politiskās orientācijas bija ļoti atšķirīgas. Tāds vēlēšanu iznākums, ņemot vērā vairāku neatkarīgo deputātu nepārprotamās politiskās simpātijas, ļāva 1990. gada 4. maijā pieņemt «Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Augstākās Padomes Deklarāciju «Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu»». Latvijas PSR vēsturiski pēdējā Augstākā Padome nolēma atzīt starptautisko tiesību pamatprincipu prioritāti pār valsts tiesību normām, uzskatīt par prettiesisku PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta vienošanos un no tās izrietošo 1940. gada 17. jūnija Latvijas Republikas suverēnās valsts

likvidēšanu PSRS militārās agresijas rezultātā; pasludināt par spēkā neesošu kopš pieņemšanas brīža Latvijas Saeimas 1940. gada 21. jūlijā pieņemto deklarāciju «Par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā». No 1922. gadā pieņemtās neatkarīgās valsts pamatlíkuma – Satversmes – nekavējoties tiesiski politiskā aspektā tika atjaunota četru pantu darbība.

Bija sācies Augstākās Padomes noteiktais pārejas posms Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanai *de facto*, kuram bija jābeidzas ar Latvijas Republikas Saeimas sasaukšanu. Tādējādi tika ielikts pamats reālās divvaldības stāvoklim, kura beigas kaut cik precīzā laika intervālā un saturiskajā izpausmē nevarēja paredzēt neviens.

DIVVALDĪBA – KĀDS BIJA TĀS REĀLAIS SATURS?

Divvaldības būtību izsaka divu konfrontējošu politisku spēku pretenzijas iegūt kontroli pār vienu un to pašu cilvēku kopumu kādā noteiktā ģeogrāfiskā telpā. Turklāt starp abiem šiem spēkiem ir dinamisks līdzsvars, neviens no tiem nespēj tajā laikā gūt izšķirošu pārsvaru. Nereti konfrontējošajiem spēkiem galvenie argumenti ir atšķirīgās varas dimensijās: vienam – tiesiskās un civilās izpildvaras, otram – militārās, fiziskās. Protams, kā liecina arī vēsturiskā pieredze, šāds stāvoklis nevar būt ilgstošs.

Latvijā divvaldības situācija izveidojās pēc Neatkarības Deklarācijas pieņemšanas. No vienas puses darbojās jaunievēlētais parlaments, kura rokās bija likumdevēja vara, tas bija izveidojis arī savas izpildvaras institūcijas. Taču šīs varas rīcībā nebija praktiski nekāda fiziskā spēka, pat kontrole pār miliciju bija visai nosacīta. No otras puses – proklamētajā neatkarīgajā valstī eksistēja Padomju Savienības centralizētās varas pārstāvniecība – PSKP Latvijas filiāle kā ideoloģiskais un politiskais spēks, Valsts Drošības komiteja, kura gan atklāti nedarbojās pret jauno politisko varu, bet tieši pakļāvās sava Maskavas

centra pavēlēm, un, protams, okupācijas karaspēks. Tā kā PSRS neatzina Latvijas valstisko neatkarību, tad Maskavas politiskā vara atbalstīja eksistējošās centralizētās struktūras, veidojot politiskās varas pretstatu Latvijas ievēlētajam parlamentam un valdībai. M. Gorbačova vadītā padomju politiskā elite nepiekrīta nekādam kompromisam, konstruktīva dialoga veidošanai, kā nosacījumu reālu pārrunu sākšanai izvirzot prasību atcelt 4. maija Neatkarības Deklarāciju. Šajā situācijā Latvijas parlaments un valdība centās internacionalizēt Latvijas neatkarības jautājumu, balstoties uz argumentu, ka Baltijas valstu okupācija ir Otrā pasaules kara pēdējās sekas, kuras būtu jālikvidē, pamatojoties uz šo triju valstu iedzīvotāju izdarīto izvēli pirmajās pēc piecdesmit gadiem notikušajās demokrātiskajās vēlēšanās. Tomēr deviņdesmitajā gadā, kaut arī par Baltijas valstīm nenoliedzami bija pieaugusi interese, rietumvalstu valdību, arī vairumā citu oficiālo aprindu attieksme pret Latvijas, Lietuvas, Igaunijas neatkarības jautājumu bija stipri atturīga. Relatīvā starptautiskā stabilitāte tika uzskatīta par daudz nozīmīgāku vērtību nekā mazu tautu neatkarības centieni un vēsturiskās taisnības atjaunošana. Acīmredzot lielas bija arī bailes no Padomju Savienības. Šo rindu autors un I. Kozakeviča 1990. gada vasarā Vācijas Bundestāgā no vairākiem politiskiem līderiem dzirdēja vienu atzinumu – Latvijas neatkarība ir PSRS iekšējais jautājums. Tiesa, Zaļo partijai bija

nedaudz labvēlīgāka attieksme pret mūsu problēmas risināšanas starptautiskām iespējām. Bet tie, kuri noteica šis valsts ārpolitiku, nebūt necentās atcerēties elementāru vēsturisku patiesību – 1939. gada Staļina–Hitlera pakta sekas, nemaz nerunājot par senākiem faktiem.

Bet tāda nu ir šī pārdalītā pasaule – tā etniskā grupa, kurai nav paveicies iegūt savu valstiskumu izdevīgā politiskā tirgus brīdī, vēl ilgi nesekmīgi par to cīnīsies. Protams, dažāda ir vēsturiskā gaita, ne vienmēr attaisnojami ir izvēlētie cīņas līdzekļi. Un tomēr – tikšanās ar kataloniešiem (viņu politisko līderu dāvātais karogs un nacionālo kultūrvēsturi apcerošā monogrāfija ir visai dramatisku pārdomu rosinātājs), rietumukraiņiem, velsiešiem atstāj kādu kopīgu nostalgisku emocionālu noskaņu. Cilvēciskās vērtības tomēr var būt pietiekami atšķirīgas, un tās ignorēt nav pilnvarots neviens, vismaz ne morālā aspektā.

Atgriezoties pie to dienu notikumiem, jāatzīst, ka ne visu valstu un politisko aprindu attieksme bija vienāda. Uz vispārējā «simpatizējošās vienaldzības» vai pat negatīvās attieksmes (to pauda galvenokārt vairāki sociālisti un sociāldemokrāti) fona izdalījās Dānija, Islande, Zviedrija, Norvēģija, kuru politiskie līderi arī oficiālā starptautiskā līmenī pakāpeniski sāka paust nepārprotamas simpātijas Baltijas valstu neatkarībai. Un tomēr bija skaidrs, ka, lai būtiski mainītu rietumvalstu attieksmi, panākot tādu Baltijas ne-

atkarības jautājuma internacionalizācijas līmeni, kurā tiktu izdarīts pietiekami konsekvents diplomātisks spiediens uz PSRS, nepieciešamas vēl kādas starptautisko attiecību izmaiņas. Pirmām kārtām jau ASV slēptās diplomātijas intereses pieaugums. Bet pagaidām Latvijas ārlietu politikas īstenotāji darīja vienīgo iespējamo – vairāk vai mazāk sekmīgi ar trimdas tautiešu palīdzību centās paplašināt demokrātiskās pasaules politisko aprindu ieinteresētību mūsu valsts neatkarības jautājuma risinājumā.

Latvijā šajā laikā īstenojās neatkarības piekritēju un pretinieku pozīciju tālākā polarizācija. LTF frakcija, izmantojot savu pietiekami drošo skaitlisko pārsvaru Augstākajā Padomē, iedarbināja «balsošanas mašīnu», cenšoties veidot Latvijas likumdošanas sistēmu, kura dotu tiesisko pamatu neatkarīgas valsts tapšanai un vienlaikus risinātu politisko uzdevumu – maksimāli apgrūtinātu iespējas atjaunot sociālistisko režīmu Latvijā. Var mēģināt pārvest pilnīgu opozīcijas frakcijas «Līdztiesība» ignorēšanu. Tomēr šādiem pārmetumiem nav pamata divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, šī frakcija neatradās opozīcijā klasiskā parlamentārā nozīmē, tā bija politisks pretinieks, gatavs lietot arī ārpusparlamentārus cīņas līdzekļus. Šo nostāju frakcija «Līdztiesība», kura cieši mijiedarbojās ar PSKP Latvijas filiāles vadību, izpildot tās politiskās un ideoloģiskās norādes, apliecināja, nepiedaloties balsojumā par Neatkarības Deklarāciju, bet 1991.

gada augusta puča laikā kopīgi ar citām sev radniecīgām organizācijām aicinot gāzt likumīgo varu Latvijā un atbalstīt militāri politisko apvērsumu Maskavā. Otrkārt, «Līdztiesība» neatradās konstruktīvā opozīcijā, jo visā Augstākās Padomes darbības laikā iesniedza labi ja trīs četrus likumprojektus, savu parlamentāro darbību faktiski aprobežojot ar aplūkojamo LTF iesniegto likumprojektu kritiku un politiskiem paziņojumiem.

Kompartijas nomenklatūra šajā laikā, nezaudējot ilūzijas iedarboties uz iespējami plašāku sabiedrības daļu, vienlaikus arvien vairāk akcentēja militarizētu fizisku akciju iespējas ietekmēt likumdevēju un izpildvaru, mainot politisko notikumu virzību. Šīs akcijas, kuru tiešie organizatori ne vienmēr bija zināmi, sekojot padomju nomenklatūras varas anonimitātes tradīcijām, aizsākās ar brutālu uzbrukuma mēģinājumu Augstākās Padomes ēkai 1990. gada maijā, savu atklātāko izpausmi guva Preses nama ieņemšanā ar skaidru mērķi pārtraukt demokrātisko masu informācijas līdzekļu darbību. Bija plānotas vēl dažas akcijas, tajā skaitā arī pavisam nopietna parlamenta ieņemšana ar visām no tā izrietošajām sekām. Šodien mēs vēl nezinām, kas kavēja veikt šos pasākumus un kādi strāvājumi toreiz sadūrās padomju nomenklatūras un visu pārējo Latvijas neatkarības pretinieku nometnē. Bet īstenoto akciju raksturu izteica drīzāk politiskās taktikas demonstrācija ar fiziska spēka palīdzību,

nevis labi pārdomātu stratēģisku mērķu nosacīta iepriekšplānota virzība. Iespējams, ka vismaz daļēji šo operāciju saturu ietekmēja tā laika kompartijas lideru personiskās īpašības. A. Rubikam, O. Potreki, acīmredzot vēl dažiem vadošajiem funkcionāriem varas iegūšana tomēr bija pašmērķis, personības pašrealizācija absolūti utopisku priekšstatu vārdā. Tā bija savdabīga sociālā patoloģija, kuras izpausmēs tika izmantoti visi līdzekļi, arī labi bruņotu kriminālnoziedznieku – tā saucamā OMON – pakalpojumi. Komunistiskajam mesianismam ir raksturīga šāda nerēķināšanās ar indivīda vai veselas tautas izdarīto izvēli utopisku mērķu un ortodoksālo sociālistu radītās vispārējās nabadzības caurāustās sociālās realitātes vārdā. Šīs aktivitātes varēja īstenoties ne tikai tādēļ, ka likumīgajai varai nebija pietiekamu fizisko resursu, galvenais – tās balstījās uz Maskavas militārā spēka argumentu. Viena no svarīgākajām padomju armijas funkcijām jau sen bija kļuvusi – represīvu akciju veikšana pret civiliedzīvotājiem savas kontrolētās teritorijas ietvaros. Tādas aktivitātes šajos gados visasiņainākās sekas izraisīja Baku, Tbilisi, Viļņā.

Praktiski jau 1990. gada pašās beigās divvaldība Latvijā bija ieguvusi pietiekami skaidras aprises. Nacionāldemokrātiskās kustības organizācijai LTF piederēja civilā vara – kā likumdevēja, tā izpildvara. Arī gandrīz visas pašvaldības, praktiski izņemot vienīgi Daugavpils, Rēzeknes,

viena Rīgas rajona municipalitāti, vēl atsevišķas nelielas pašvaldības vai nu atbalstīja valdības politisko orientāciju, vai vismaz bija pietiekami lojālas pret to. Tiesa, šī civilā vara izpaudās galvenokārt politiski tiesiskajā dimensijā. Šajā aspektā politiskās varas nesējam bija iespējas īstenot savu gribu, arī klasiskajā, M. Vēbera aprakstītajā nozīmē. Protams, jaunais izpildvaras aparāts vēl tikai veidojās, tādēļ arī atbilstoši sociālajai realitātei, politiskajam virszudējumam un vispārējām likumdošanas normām pieņemtie tiesiskie akti visbiežāk tika īstenoti tikai daļēji, it īpaši tautsaimniecības sfērā. Un tomēr savās iespējās kontrolēt indivīda darbību noteiktā sociālā telpā, ietekmējot arī lielākās sabiedrības daļas rīcības motivāciju, jaunā politiskā vara bija pietiekami stabila. Taču tā bija tikai Latvijas iekšējā civilā stabilitāte, kura ārpolitisko apstākļu ietekmē bija ļoti trausla.

Kompartijas elite saistībā ar Interfronti, tās atsevišķām satelītorganizācijām un parlamentāro opozīciju praktiski izmantoja vienīgi padomju impēriskās nedalāmības argumentu. Kā noteikta ideoloģija šis arguments politiskā aspektā iedarbojās galvenokārt uz militāristu, vecās nomenklatūras un lumpenproletariāta aprindām, ņemot vērā arī to perspektīvo sociālo nestabilitāti, tautsaimnieciskā aspektā jau uz plašāku sociālo slāni, ietverot daļu rūpniecības proletariāta un ierēdniecības, ievērojot Latvijas ekonomisko atkarību no «vienotā PSRS tautsaimnieciskā kompleksa».

Jāņem vērā arī šīs ideoloģiskās vērtību sistēmas orientācija uz cittautiešiem, noskaņojot tos pret latviešu nacionālismu, mēģinot tos ideoloģiski un politiski konsolidēt etniskās robežšķirtnes vienā pusē. Tādai virzībai bija arī daži labvēlīgi nosacījumi. Pirmkārt, latviešu nacionālradikāļu aktivitātes – šobrīd gan vēl nevar precīzi izsvērt, cik liels tajās bija provokatorisku elementu īpatsvars. Otrkārt, zināms lielas cittautiešu daļas sociālpsiholoģiskais diskomforts, kuru vispirms jau veidoja nepieciešamība rēķināties ar latviešu valodas lietošanas telpas paplašināšanos. Socioloģiskie pētījumi parādīja, ka vēl astoņdesmito gadu beigās tikai 20% cittautiešu varēja īstenot saskarsmes procesu latviešu valodā. Tomēr šī nacionāldemokrātiskās kustības pretspēka – divvaldības «otrās puses» – pamatu veidoja militāri represīvās varas potenciālās izmantošanas iespējas, PSRS centralizētās varas ortodoksālāko politisko aprindu atbalsts un Latvijas Republikas neatkarības starptautiskā neatzišana. Līdz ar to abas reālās varas atradās it kā dažādās dimensijās. Jautājums bija viens – kurā sociālās realitātes sfērā notiks to izšķirošā konfrontācija – parlamentāri civilā vai militāri represīvā?

Pirmā pretspēku konfrontācija notika 1991. gada janvārī. Kompartijas vadība saasināja politisko situāciju, ar OMON spēkiem ieņemot Preses namu, paužot savu atklāti agresīvo attieksmi. Sabiedrības ikdienas apziņa vēl vairāk poli-

tizējās, pieauga sociālpsiholoģiskā spriedze tuvojošās masu konfliktsituācijas ietekmē. Signāls izšķirošām politiskām akcijām bija Viļņas televīzijas centra ieņemšana. Kompartijas valdošā elite, kuru veidoja tās aparāta funkcionāri ar A. Rubiku priekšgalā, un daudzi Augstākās Padomes «Līdztiesības» frakcijas deputāti izveidoja «Latvijas sabiedrības glābšanas komiteju», kura pasludināja sevi par augstāko varas institūciju valstī. Atbalstu sniedza arī sabiedriskie aktivisti, piemēram, LPSR teorētiskās ideoloģijas vadonis V. Šteinbergs. Šīs aktivitātes balstījās uz diviem argumentiem. Pirmkārt, tika cerēts uz Maskavas atbalstu vismaz militāra spēka demonstrācijas formā, kura aizsegā, līdzīgi kā 1940. gadā, varētu izveidot marionešu valdību. Otrkārt, bija izvirzīts pieņēmums, ka tautsaimniecības funkcionēšanas ietekmē radusies neapmierinātība ar esošo dzīves līmeni aktivizēs pretdarbībai ievēlētajam likumdevējam un valdībai zināmu sabiedrības daļu, vismaz cittautiešu vairākumu, un vēl lielu iedzīvotāju daļu izdosies pakļaut noskaņojumam nepretoties varas maiņai. Un tomēr neelastīgais padomju nomenklatūras funkcionēšanas un domāšanas veids bija pielāvis kļūdas attiecībā pret abiem minētajiem argumentiem.

Padomju Savienības politiskās elites darbības krīze kļuva labi pārskatāma. Sabiedrības izmaiņas apstākļos tā ne tikai nespēja izvirzīt pietiekami konkrētus stratēģiskus mērķus – vei-

dot priekšstatu par acīm redzami iecerētā vidusceļa – starp «mēreni demokrātiska» humānā sociālisma paveidu un nedaudz «uzlabotu» veco sociālismu – īstenošanas iespējām, bet arī risināt praktiskus taktikas jautājumus. Ideoloģiskajiem norādījumiem bija raksturīga «neskaidrā stingrība», t.i., saglabājoties kategorisma izteiksmei, saturs kļuva arvien nenoteiktāks. Turklāt padomju politiskā elite nebija pietiekami vienota, tajā notika iekšēja cīņa par varas sfēru sadali. Līdz ar to šī elite nebija spējīga veidot konsekventas totalitāram režīmam raksturīgas militāri represīvās akcijas opozicionāro spēku aktivitāšu apspiešanai.

Savukārt centieni panākt kaut cik ievērojamas sabiedrības daļas aktivitātes pret likumīgi ievēlēto parlamentu un valdību liecināja par nomenklatūras augšējā ešelona gaužām vājām spējām orientēties masu noskaņojumā un vērtību pamatprincipos. Pat neņemot vērā vispārējo Latvijas sabiedrībā dominējošo virzību politikas laukā, padomju nomenklatūrai būtu bijis jāapziņās savs zemais reitings toreizējos sabiedrības priekšstatos un arī tas, cik nepievilcīgs bija visaptverošā materiālo labumu deficīta caurstrāvotais dzīves standarts attīstīta sociālisma laikā, kuru centās atjaunot kompartijas līderi.

Un tomēr dzīves materiālo apstākļu izmaiņa nebija galvenais faktors nacionāldemokrātiskās kustības virzībā. Šajā konfrontācijas situācijā atklājās cilvēka motivācijas nepakļaušanās prag-

matiski politiskiem mērķiem. Iespējams, tādai realitātei visvairāk piemēroto sociāli antropoloģisko skatījumu nevar noreducēt uz racionāli caurredzamiem principiem. Radikālu sabiedrisko izmaiņu laikā materiālās eksistences jautājumi, kuri varbūt iepriekšējā masu kustības tapšanas posmā ir bijuši pietiekami nozīmīgi, bieži atkāpjas otrajā plānā. Tas ir laiks, kurā veselais saprāts, kas parasti nosaka cilvēka rīcību politikas sfērā stabilas varas sistēmas apstākļos, atkāpjas, atdodot vietu emocionāli spēcīgi izteiktām, lielas cilvēku masas integrēt spējošām vērtībām. Mūžsenā problēma par indivīda un sabiedrības vērtību iespējamo tuvināšanos tiek gandrīz vai atrisināta šķietami vienkārši – cilvēks apzinās, vairāk gan emocionālu argumentu vadīts, ka viņa individuālā brīvība ir atkarīga no sabiedrības kolektīvās brīvības, šajā gadījumā – valstiskās neatkarības. Protams, valstiskā neatkarība vēl nebūt negarantēja mehāniski arī tās iedzīvotāju brīvību, tomēr tā bija nepieciešamais nosacījums katra atsevišķa cilvēka brīvībai. Šāda vērtību tuvināšanās nevar būt ilgstoša, tautas vēsturē tas ir mirklis, taču ļoti nozīmīgs mirklis, kas var noteikt tās sociāli politisko eksistenci gadsimtu garumā.

Nacionāldemokrātiskās kustības kulminācijas sākuma punkts bija «Baltijas ceļš», lielā mērā noslēgums – barikādes 1991. gada janvārī Rīgā. Neatkarības ideja kā vērtība bija sasniegusi vislielāko izpausmi sabiedrības nenoliedzama

vairākuma rīcības motivācijā. Nacionāldemokrātiskās kustības lideri vēl nebija izveidojuši politisko eliti šī jēdziena tradicionālajā socioloģiskajā nozīmē, vēl nebija izvēsta plaša birokratizācija, kura noslāpē tiešās demokrātijas izpausmes. Bet galvenais – neatkarības ideja spēja integrēt sabiedrības lielāko daļu, pārvarot daudzas sociālās stratifikācijas radītās atšķirības dažādu sociālo slāņu starpā. Latvijas valsts neatkarības aizstāvību īstenoja tauta, neskatoties ne uz impērisko spēku tiešiem un netiešiem draudiem, ne uz savu leģitimēto politisko līderu ne tik vienotu darbību – daļa no viņiem mēģināja meklēt gan stratēģiskā, gan taktiskā ziņā visai divdomīgus kompromisus. Divdesmitā gadsimta Latvijas vēsturē neliela ierobežota telpa Daugavas krastā kļuva par patiesas izvēles vietu daudziem šīs zemes iedzīvotājiem.

Barikāžu dienām ir divējāda jēga. Vispirms tā ir izjūtama, ne tik daudz racionāli izprotama nozīme pašas tautas dzīvē, tās ētiskajā un politiskajā eksistencē. Tas ir šis grūti definējams vēsturiskā laika triju dimensiju – pagātnes, tagadnes un nākotnes – krustojums katra indivīda esamībā, kurš nosaka liktenīgo individuālo izvēli. Neatvairāmā pašnoteikšanās izvēle ir izdarīta, bet nelielā sabiedriskā sistēma nav pašpietiekama mūsdienu sociālajā realitātē, kurā pat varenākā impērija nav brīva no daudzām saistībām savas orientācijas izvēlē. Un tādēļ neglābjams ir pragmatiskais jautājums – ko deva šīs aktivitātes

iedarbībā uz apkārtējo sociālo realitāti, tās politiski atsvešinātajiem motīviem?

Attiecībā uz tuvāko realitāti – Padomju Savienības politisko eliti – tas bija arguments, kuru tālaika opozīcijas spēki varēja izmantot ne visai sarežģītajā spēlē, kuras mērķis bija – politiskās varas iegūšana. B. Jeļcina izteiktais zināmais politiskais atbalsts ietekmēja agresīvāko padomju augstākās nomenklatūras spēku represīvo aktivitāšu izpausmi Latvijā un visā Baltijā. Padomju impērijas augstākā varas slāņa darbības zināmas nenoteiktības laikā viena, kaut arī ne pārāk konsekventa atbalsta izpausme «separātismam» varēja jūtami ierobežot totalitārisma tradicionālo represīvo paņēmienu izvērstu pielietojumu.

Otrs nacionāldemokrātiskās kustības 1991. gada janvāra barikāžu cīņas rezultāts izpaudās Rietumu sabiedrības politisko orientāciju ietekmēšanā. Liberāli demokrātiskajā pasaulē ārpolitisku lēmumu pieņemšanu nosaka ne tikai valdības izvēle racionāli pragmatisku pasaules sabiedrības stabilitātes mērķu īstenošanā. Pašas liberāli demokrātiskās sabiedrības pastāvēšanas nosacījums ir sabiedriskās domas ietekme politisku lēmumu pieņemšanā. «Kolektīvās zemapziņas» līmenī to izjūt arī pati politiskā elite. Protams, tiek manipulēts arī ar sabiedrisko domu, un tomēr presē un televīzijā paustā informācija veido zināmu alternatīvu valdību nereti pārliedzīgam pragmatismam. Rietumu masu infor-

mācījas līdzekļos atspoguļotās divdesmitā gadsimta beigu posmam tik neraksturīgās nacionāl-demokrātiskās kustības izpausmes pakāpeniski sāka ietekmēt sabiedrisko domu brīvajā pasaulē. Šīs sabiedrības politiskā elite dažkārt emocionāli aksioloģisku motivu, bet visbiežāk politiskās konjunktūras vadīta sāka enerģiskāk iebilst pret padomju impērijas patvaļu Baltijas valstīs. Iespējams, ka ne mazāka nozīme bija arī slepenās diplomātijas spēlei, kurā masu kustība Lietuvā, Latvijā un Igaunijā bija visai pateicīgs arguments spiediena izdarīšanai uz PSRS, lai veidotu jaunu ietekmes sfēru ģeogrāfisko karti. Visbeidzot, kaut arī ne tik pragmatiski nozīmīga, sava loma bija arī Krievijas demokrātiskās kustības aktivitātēm, kurās tika izteiktas arī simpātijas demokrātiskajiem pārveidojumiem Baltijā.

Un tomēr Latvijas kompartija saņēma Padomju Savienības impērisko spēku atbalstu arī militāri represīvas darbības formā. Tas bija uzbrukums Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas ēkai, kuru īstenoja OMON sadarbībā ar kādu Maskavas speciālā dienesta apakšvienību, kas pirms tam tika ieviesta Latvijā no Baltkrievijas un izvietota Jūrmalā. Domājams, mēs nekad neuzzināsim šīs darbības plāna mērķus un tā īstenošanas gaitā radušās patiesās problēmas. Divdesmitajā gadsimtā visā pasaulē realizētās daudzās slepeno dienestu aktivitātes lielākoties ir palikušas neatklātas plašākai sabiedrībai. Turklāt padomju speciālie dienesti ir vieni no vislabāk

konspirētajiem, to darbība ir tikai daļēji zināma pat valdošajai politiskajai elitei. Protams, «slepenās birokrātijas» funkcionēšanas vispārējo virzību noteica kompartijas ideoloģiskās un politiskās nostādnes, tomēr speciālajiem dienestiem bija izdevies iekarot lielu savas varas autonomiju, arī iespējas neatklāt nekādai valstiskai kontrolei īstenotās darbības mehānismu. Tādēļ arī 1991. gada janvāra militārās akcijas vērtējums, kas balstās tikai uz informācijas fragmentiem, – kā šodien, tā arī pārskatāmā nākotnē – acīm redzami būs hipotētisks. Starp citu, nepietiekamais atklātibai pieejamais informatīvais materiāls paver iespējas impēriskās ideoloģijas pārstāvjiem Latvijā censties novelt vainu par šo asiņaino akciju no Krievijas slepenajiem dienestiem uz latviešu nacionālistu aktivitātēm – šajā gadījumā uz LPSR VDK nacionāli orientētās darbinieku daļas provokatoriskajām aktivitātēm. Tā ir parasta komunisma un fašisma praksei raksturīga iezīme – fiziskas un militāras aktivitātes veic specdienesti, bet vainīgo par šiem noziegumiem politiskā propaganda pēc tam tiecas atrast upuru vidū.

Visticamāk, ka Latvijas kompartijas vadības, OMON un Vissavienības specdienesta vienības kopīgās akcijas (par to gan acīm redzami bija informēta kā vietējā VDK vadība, tā arī atsevišķi Iekšlietu ministrijas impēriski orientētie darbinieki) mērķis bija, pārņemot Iekšlietu ministrijas infrastruktūru, iegūt reālu kontroli pār valsts pārvaldi. Iespējams, ka bija domāts arī izprovocēt

neapbruņoto barikāžu aizstāvju centienus aizstāvēt Iekšlietu ministrijas ēku, lai attaisnotu šīs militārās akcijas radītos upurus un tālāko varas pārņemšanas īstenošanu. Tomēr arī Iekšlietu ministrijas ēkas ieņemšana netika izmantota tālākai varas pārņemšanai. Šajā situācijā atklājās totalitārisma nomenklatūras nesaskaņotā darbība sev neierastā situācijā – reālā cīņā par varu. Acīmredzot padomju politiskā elite bija orientēta uz vietējās kompartijas iespējām patstāvīgi atrisināt varas jautājumu, turklāt, lai neradītu noliedzozu starptautisku rezonansi, izvairoties no liela upuru skaita civiliedzīvotāju vidū. Tas bija «relatīvi miermīlīgs sociālistisko iekarojumu atjaunošanas plāns», kuru bija iecerēts īstenot šajā sabiedrisko pārmaiņu laikā. Nacionāldemokrātiskajai kustībai izdevās savu reālo iespēju robežās aizkavēt šī plāna realizēšanu. Tiesa, Latvijas tautai atkal bija jānes upuri – kritušie un ievainotie OMON un padomju specdienesta īstenošanās akcijas gaitā. Cik bija šo upuru – nav svarīgi, jo tragisko nevar mērīt skaitļos. Barikāžu laiks iegāja tautas vēsturiskajā atmiņā ar savas dramatiskās vērtības nozīmību. Trauslais līdzsvars pretspēku cīņā bija nosargāts, un neatkarības ideja bija nostiprinājusi savu statusu sabiedrības vērtību hierarhijā, protams, tās nacionāldemokrātiski orientētajā daļā.

«Latvijas sabiedrības glābšanas komiteja» zaudēja savu eksistences jēgu (no tās savlaicīgi bija aizgājis populārā kolhoza populārais

priekšsēdētājs A. Kauls), jo sagrābt varu, padzenot tautas ievēlēto parlamentu un valdību, nebija izdevies. Un tomēr ar padomju impērijas atbalstu līdz pat joprojām potenciāli iespējamajai fiziskajai iedarbībai saglabājās divvaldība – turpināja funkcionēt kompartijas nomenklatūra, tās ideoloģiskajā vadībā – Augstākās Padomes «Līdztiesības» frakcija, LPSR Prokuratūra, kriminālnoziedzīgās aktivitātes nesamazināja OMON. Līdz ar to sabiedrībā saglabājās arī politiskais spriegums, kuru nosacīja joprojām iespējamā pretspēku konfrontācija.

Šajā situācijā Augstākā Padome izlēma veikt visas sabiedrības aptauju. Katram iedzīvotājam bija vai nu jāizsaka atbalsts neatkarīgajai demokrātiskajai Latvijas valstij, vai arī jānoliedz šis Latvijas valstiskais statuss, tātad atzīstot nepieciešamību palikt PSRS sastāvā. Tas faktiski bija referendums, kurā piedalījās 87,5% visu balsstiesīgo Latvijas iedzīvotāju. Par neatkarīgu demokrātisku Latvijas Republiku nobalsoja 73,7%, turklāt šo izvēli atbalstīja visās valsts lielākajās pilsētās, ieskaitot Daugavpili, kurā tikai aptuveni katrs desmitais iedzīvotājs ir latvietis, un reģionos. Izdarītā Latvijas tautas izvēle bija acīm redzama, tomēr tā bija vien morāli politiska uzvara, bez iespējām pārtraukt divvaldību valstību, izbeigt PSRS atklātās pretenzijas uz LPSR statusa atjaunošanu, panākt Latvijas valstiskās neatkarības starptautisko atzīšanu. Ne velti starptautisko institūciju, ieskaitot ANO, dokumentāci-

jās nav ietvertas vispārējas juridiskas normas, kuras skaidri fiksētu tos nosacījumus, kādus īstenojot tauta var pamatoti pretendēt uz neatkarīgas valsts izveidi. Tas tikai lieku reizi apliecina, ka politisko realitāti pasaulē nosaka ne jau plaši pārspriedumi par cilvēktiesībām un demonstratīvi noslēgtie starptautiskie līgumi, bet gan reālā vara, kura gala rezultātā balstās uz militāro un fizisko spēku. Tiesa, politiskā realitāte ir pietiekami sarežģīti strukturēta, interešu un ietekmes sfēras saduroties un krustojoties nereti veido gluži negaidītus vēstures pavērsienus, it īpaši kāda reģiona lokālā mērogā.

Esošajos politiskajos apstākļos kļuva skaidrs, ka reālu Latvijas valstisko neatkarību būs praktiski neiespējami sasniegt, soli pa solim aizejot no PSRS jurisdikcijas un reālās politiskās varas pretenziju sfēras, ja ņem vērā gadsimtiem ilgās Krievijas agresīvās ārpolitiskās tradīcijas savā «tuvajā pierobežā». Padomju valdošā elite bija politiskā, tiesiskā, fiziskā aspektā praktiski noliegusi iespēju kādai no «savienotajām republikām» iegūt reālu neatkarību. Ņemot vērā demokrātisko spēku vājumu Krievijā, pārāk niecīga bija varbūtība, ka attieksme pret Baltijas valstu neatkarību pārskatāmā nākotnē varētu būtiski mainīties. Latvijas valstiskā neatkarība bija sasniedzama tikai PSRS pussabrukuma situācijā (pilnīga sabrukuma iespējas bija un arī šodien ir stipri problemātiskas, lai neteiktu vairāk). Tā praktiski kļuva gandrīz vai par vienīgo Latvijas

nacionāldemokrātiskās kustības cerību, kuras īstenošanās laiku (ja vispār tika pieļauta šāda iespēja) bija ārkārtīgi grūti prognozēt. Vismaz ikdienas apziņas sociālpsiholoģiskajā aspektā padomju impērija, kaut arī asu pretrunu pārpilna, tomēr šķita nesagraujama. Kaut arī Latvijā turpinājās jaunās politiskās sistēmas konstitūēšanās process, pārejas perioda beigas nebija tik viegli saskatāmas.

Un tomēr PSRS pussabrukuma stāvoklis iestājās negaidīti ātri – jau 1991. gada augustā. Šķietami pārsteidzoši, tomēr vēsturisku analogiju šādai situācijai var atrast pietiekami daudz, kad paši konservatīvie spēki ar savām aktivitātēm panāk pretējo efektu – veicina esošās sistēmas izmaiņas sev nevēlamā virzienā. Augusta pučs Maskavā to lieku reizi apliecināja. Nereti noteikta virziena prokomunistiskajos politiskajos komentāros var lasīt viedokli, ka šis apvērsuma mēģinājums nebūtu nopietni aplūkojams, ka tam bija farsa raksturs. Protams, puča norisēs bija daudz politiskās spēles elementu, tomēr tā pamatā bija noteikta politiskās elites grupējuma mēģinājums pārtraukt jebkuru demokratizācijas un liberalizācijas procesu Padomju Savienībā. Jā, Valsts ārkārtējā stāvokļa komitejā nebija reālu politisko līderu, bet neaizmirsīsim, ka tā bija tipiska PSRS politiskās elites virsotne, oficiālās varas hierarhijas augšējais punkts. Šī komiteja bija likumsakarīgs rezultāts padomju politiskās sistēmas attīstībai septiņdesmit gadu garumā.

Visā pirmās sociālisma valsts vēsturē politiskā elite nav bijusi principiāli savādāka, jo tās veidošanos un funkcionēšanu noteica jau iepriekš apcerētās nomenklatūras «dzelzs likumsakarības». Un šajā vēstures laukā nav arī nejaušība, ka Rietumu pragmatiskajai pasaulei tik vēlamais M. Gorbačovs politiskajā spēlē gan uzveica VĀSK, bet varu tomēr zaudēja. Tā bija maksa par nespēju līdzsvarot ārpolitisko un iekšpolitisko darbību.

1991. gada augusta politiskā apvērsuma neveiksmi noteica vairāki faktori. Pirmkārt, politiskā elite bija pietiekami sašķelta un neviena tās daļa nebija spējīga kontrolēt armijas un VDK darbību. Zināmā mērā šo iekšpolitiskā nozīmē represīvo spēku vēsturiski izveidotā pārlieku lielā autonomija neļāva tos izmantot pietiekami efektīvai darbībai apvērsuma mērķu īstenošanā. Turklāt acīmredzot nebija izdevies veikt pietiekami izvērstu un pārliecinošu šīs būtībā militārās operācijas sagatavošanas posmu. Armijas un drošības dienesta vadībai bija atstātas zināmas izvēles iespējas, bet tas jau ir ļoti riskanti tam politiskajam grupējumam, kurš pilnībā grib pārņemt varu.

Otrkārt, sociālistiskajā impērijā daļēji jau bija izjaukta vienotā varas hierarhija. Tik milzīgā sociāli politiskā un tautsaimnieciskā sistēmā, kādu veidoja Padomju Savienība, «galma apvērsums» varētu izdoties, ja būtu saglabājusies totalitārās varas stingrā struktūra, kura bez pre-

testības, automātiski pieņemtu galotņu maiņu, pat ja jaunajai varas orientācijai nav kaut cik konstruktīvas sociālo un ekonomisko pārveidojumu programmas.

Treškārt, Krievijā, it īpaši tās varas likteni izšķirošajos centros Maskavā un Pēterburgā, daļā sabiedrības bija nostiprinājusies zināma demokrātiska orientācija, kura bija negatīvi noskaņota pret boļševistiskās nomenklatūras centieniem. Turklāt šai sabiedrības daļai bija līderis, kurš nepārprotami tiecās pārņemt varu un konkrētajā vēsturiskajā situācijā bija arī spējīgs to izdarīt, – B. Jeļcins.

Izmantojot K. Marksa populāro ideju par vēstures attīstību, var teikt, ka 1991. gada augusta pučs bija 1917. gada oktobra apvērsuma atkārtojums vēsturē, bet jau groteskā formā, tam nebija lemts tapt par masu traģēdijas sākuma punktu. Tas bija politiskās organizācijas ziņā netalantīgs mēģinājums vēlreiz izdarīt «sociālistisko izvēli».

Nenoliedzami, ka Maskavas notikumi varēja izšķiroši ietekmēt Latvijas likteni. Fiziskās varas nozīmi izteica Baltijas kara apgabala komandiera paustie draudi Latvijas Republikas parlamenta priekšsēdētājam A. Gorbunovam – «nemēģiniet izvest tautu ielās, sašķaidīsim ar tankiem». Pārlicībā par militāri represīvā spēka izšķirošo nozīmi darbojās arī Latvijas kompartijas vadība ar tās līderi A. Rubiku priekšgalā. Padomju armijas daļu spēku demonstrācijas fonā kompartija un tās satelītorganizācijas pasludināja politiskās

varas pārņemšanas faktu. Notika mūsdienu politiskās varas pārņemšanai raksturīgās akcijas – tika ieņemta televīzija, radio, iespējamās pretestības punkti tika neitralizēti. Likumīgais varas nesējs – tautas ievēlētais Latvijas parlaments un valdība – nespēja nodrošināt pat simbolisko «piecminūšu pretošanās» aizsardzību valstiskās neatkarības simboliem. Protams, izredžu sekmīgi cīnīties ar padomju karaspēku, kas jau atradās galvaspilsētas ielās, nebija nekādu. Tiesa, bija tautas pasīvās pretestības izpausmes, pagrīdes radiostacijas darbība, Augstākās Padomes deputāti turpināja strādāt savā darba vietā – parlamenta ēkā. Un tomēr bija skaidrs – ja Maskavā kaut uz samērā neilgu laiku virsroku gūs VĀSK, tad ar OMON un armijas atbalstu kompartija un tās satelītorganizācijas strauji pārņems reālo varu un ar represīvu metožu palīdzību tieksies atjaunot sociālistisko režīmu Latvijā nedalāmās Padomju Savienības sastāvā.

Bet dramatiskie nakts notikumi pie Baltā nama Maskavā noteica būtisko izmaiņu iespējamību Latvijas vēsturē. Kaut arī vēl piecdesmit metrus no parlamenta ēkas atradās impērisko centienu uzticamie sargi – OMON vienība, Latvijas Republikas Augstākā Padome īstenoja to politisko mērķi, uz kuru latviešu tautai ir lemts iet gadsimtiem ilgi. Likumdevējs pasludināja, ka ir beidzies pārejas posms Latvijas reālās valstiskās neatkarības atjaunošanā. Valstiskā

neatkarība bija atjaunota un ne tikai deklaratīvā līmenī. Tika likvidēta divvaldība, pārtraucot kompartijas un tās satelitorganizāciju darbību, likvidējot PSRS Valsts Drošības komitejas Latvijas filiāli. Reālais pretspēks tautas izvēlētajam valstiskās neatkarības ceļam tā politiskajā un fiziski represīvajā iespējamībā beidza pastāvēt. Šīs iekšpolitiskās izmaiņas nesaraunami bija saistītas ar Latvijas valstiskās neatkarības starptautisko atzīšanu. Tas bija pasaules valstu politiskās orientācijas apliecinājums PSRS pussabrukuma posmā – Lietuva, Latvija, Igaunija ir neatkarīgas valstis. Islande, Dānija, arī starptautiskās politikas noteikšanas ziņā visietekmīgākās valstis apliecināja politiskā tirgus konjunktūras izmaiņas salīdzinājumā ar to orientāciju, kura bija iedibināta Otrā pasaules kara noslēguma posmā un kura «spēka realitātes» ietekmē saglabājās gandrīz piecdesmit gadus.

Un tomēr Latvijas vēstures vārdā var tikt uzdots jautājums – kādas ir atjaunotās neatkarīgās valsts perspektīvas laikā? Vēl jo vairāk tādēļ, ka sabiedrības attīstības gaitā pārāk bieži politiskās intereses ir bijušas bezspēcīgas ģeogrāfisko kontūru priekšā. Latvijai nevar telpiski attālināt no Krievijas impērijas, kuras teritoriālās pretenzijas vienmēr tiks ģeopolitiski un filozofiski nopamatotas un, pateicoties militārajam spēkam, akceptētas arī Rietumos, ja vien pārāk tieši netiks skartas pašu Rietumu intereses.

Jau toreiz, 1991. gada augustā, bija skaidrs, ka

šis PSRS pussabrukuma stāvoklis nevar ilgi turpināties. Pārāk noturīgas ir politiskās vēstures impēriskās tradīcijas. Gan S. Solovjova, gan V. Kļučevska apceres pietiekami skaidri parāda šo gadsimtu gaitā izveidojušos pretenziju noturību. Arī divdesmitajā gadsimtā, izmantojot politisko spiedienu, klasisko «skaldi un valdi» principu, ekonomiskās atkarības – patiesās vai šķietamās – argumentu, sliktākajā gadījumā – militāru intervenci. Krievijas impērija ir gatava noturēties savās «mūžīgo interešu» robežās. Neatkarīgo valstu savienība bija formāls tēls, kuru varēja demonstrēt vien starptautiskajās sporta sacensībās. Tās liktenis bija izlemts jau veidošanās sākuma posmā, impēriskās teritoriālās integritātes nosacītībā, kuras mērķis – apspiest separātiskās tendences dažādos reģionos.

Pret Gruzijas valstisko neatkarību tika vērsta «Abhāzijas problēma», pret Moldovu – «Piedņestras variants», Armēnijas un Azerbaidžānas neatkarības centienu apslāpēšanai labi noderēja Karabahas konflikts un «musulmaņu pasaules bīstamais tēls». Lai konfliktiem būtu asiņaināks raksturs un starptautiskās sabiedrības skatījumā pamatotāks liktos «mūžīgā miera cīnītāja» – krievu armijas – tēls, devīgi tika sadalīts padomju armijas ieroču arsenāls. Slāvu republiku – Baltkrievijas un arī Ukrainas – separātiskās tendences var apspiest ar ekonomiskiem argumentiem un politiskām manipulācijām. Savukārt

Vidusāzijā impēriskās vienotības cerības balstās uz šī reģiona sabiedrībai raksturīgo sociāli politisko orientāciju, kura neatbilst modernās sabiedrības kritērijiem, līdz ar to paveras iespējas kaut daļēji izolēt šo reģionu no pasaulē dominējošām politiskām ievirzēm, arī politisko līderu un sabiedriskās domas priekšstatiem. Protams, visos šajos gadījumos ņemot vērā arī globālu ekonomisko interešu saskaņošanas principu. Pašas Krievijas ietvaros, kurā ir pietiekami lielas etniskās, sociālās un ekonomiskās atšķirības, gan vēsturiski, gan mūsdienu sabiedrībā veidojušās pretrunas impērija cerēja un cer atrisināt, izmantojot militāro spēku. Teiktajam apliecinājums ir karš Čečenijā, kurā tika demonstrēts viss impērisko spēku kopums – militāra darbība, Gebelsa cienīga patriotiska propaganda un starptautiskās sabiedrības «nomierināšanas» politika, izmantojot šim laikmetam raksturīgos veselā saprāta argumentus, kuru pamats – pasaules sabiedrības stabilitāte. Šādi konflikti un, iespējams, vēl smagākas kataklizmas acīmredzot būs neizbēgamas Krievijā, gan droši vien neskarot tās impērisko integritāti.

Tā ir politiskā realitāte, kura aptver Latviju un kura vismaz tuvākā nākotnē lielā mērā (cik lielā – to noteiks politiskā līdzsvara spēle Eiropā un pasaulē) noteiks mūsu valstiskās neatkarības statusu – politiskā, tautsaimnieciskā un arī potenciālo militāro draudu nozīmē. Taču toreiz – 1991. gada augustā – bija beidzies divvaldības

posms, un nacionāldemokrātiskā kustība, bet, ņemot vērā tās birokratizācijas pakāpi, Tautas Frontes organizētās struktūras varēja turpināt veidot neatkarīgo Latvijas valsti – jau citā politiskajā kvalitātē. Modernajā laikmetā otro reizi bija pavērusies iespēja īstenot latviešu tautas brīvības centienus, to noteica kā lielajai Krievijas impērijai raksturīgā periodiskā varas krīze, tā arī mūsdienu starptautiskās politikas orientācija. Tiesa, šo iespēju varēja izmantot, tikai pateicoties tautas absolūtā vairākuma nepārprotamajai vēlmei veidot savu neatkarīgo valsti un nacionāldemokrātiskās kustības zināmai organizētības pakāpei.

Pilnībā bija beidzies nevardarbīgās pretošanās, «dziesmotās revolūcijas» emocionālā pacēluma periods un sācies valsts politiskās konstituēšanās racionālu un pragmatisku motīvu nosacītais jaunās politiskās realitātes tapšanas posms. Šis neatkarības reālās iegūšanas akts gan nenoliedzami mainīja sabiedrisko procesu raksturu un sociālpсихолоģisko noskaņojumu, tomēr nenoliedzami turpinājās arī tās politiskās, sociālās, tautsaimnieciskās likumsakarības, kuras bija tapušas uzreiz pēc Neatkarības Deklarācijas pieņemšanas, tūlīt pēc Tautas frontes uzvaras Augstākās Padomes vēlēšanās un izpildvaras izveidošanas. Bija arī skaidrs tas Padomju Savienības atstātais mantojums, kurš vēl ilgi radīs ekonomiskas, sociālas un politiskas problēmas – deformēta tautsaimnieciskā struktūra ar bezcerīgi novecojušu hipertrofēti lielas industrijas techno-

loģiju, sociālismam raksturīgā modernās sabiedrības atskaites sistēmā kroplā sociālā struktūra, Latvijas neatkarībai nelojālu demobilizēto militāristu, pensionētu funkcionāru masa.

Šodien vēl trūkst pilnīgākas empīriskās informācijas, lai izvērtētu VDK un citu PSRS slepeno dienestu lomu politiskās varas maiņas procesā Latvijā un arī citās sociālistiskā bloka valstīs, piemēram, Rumānijā. Tiesa, nevajag arī pārvērtēt šo speciālo dienestu lomu, jo to darbības vispārējo ievirzi tomēr noteica kopīgā boļševisma ideoloģija un politiskā stratēģija un taktika, turklāt arī šīs struktūras bija skārusi vispārējā padomju sistēmas degradācija. Un tomēr padomju slepenie dienesti ne tikai paredzēja iespējamo radikālo politisko izmaiņu rezultātu Latvijā, savlaicīgi izvedot savu datu bāzi uz Krieviju. Tika radītas arī iespējas vēlākai politiskai šantāžai, spiegošanas tikla plašam izvērsumam, provokatoriskām aktivitātēm «uz laiku zaudētā teritorijā». Līdz ar to slepenie dienesti radīja vismaz daļēju pamatu Latvijas valsts politiskās orientācijas noteikšanā, turklāt saglabājot mērķi to atkal pievienot Krievijai. Slepenais dienests mūsdienu pasaulē, it īpaši, ja tas ir tik augsti organizēts kā VDK, ir savdabīgs «sociālais ļaundabīgais audzējs», kas var izkropļot postkomunistiskās sabiedrības attīstību, ja tā darbība netiks vismaz apturēta ar saprātīgu politisko lēmumu un prasmīgu valstiskās neatkarības aizsardzības dienestu pret darbību.

Un tomēr visietekmīgākās padomju režīma sekas ir sociālisma sistēmā veidojusies cilvēka apziņa. Lai izmainītu praktiskā prāta darbības saturu un stilu, ir nepieciešams krietni ilgāks laiks nekā apvērsuma īstenošanai politikā un tautsaimnieciskajās struktūrās. Demokrātisku sociālo attiecību veidošana liberālisma principu ietvaros, brīvās izvēles un atbildības dialektiskās saistības tapšana indivīda esamībā ir pretrunīga vēsturiska procesa rezultāts. Tā virzības nodrošināšana postkomunistiskajā realitātē būs sarežģīti risināms uzdevums.

Varas maiņas jautājums tās tiešajā, formāli politiskajā nozīmē bija atrisināts. Sākās jaunās varas sistēmas un atbilstošās politiskās elites tapšanas process. Masu aktivitātēm raksturīgās emocionāli iekrāsotās tiešās demokrātijas izpausmes nomainīja pārstāvniecības un reprezentācijas principu īstenošana.

VARA UN JAUNĀS POLITISKĀS ELITES TAPŠANAS PROCESS

Jebkurā varas sistēmā veidojas sava politiskā elite, kura atgriezeniski iedarbojas uz šīs varas mehānismu īstenošanas īpatnībām. Varas daudzums sabiedrībā vienmēr ir bijis nevienmērīgi sadalīts starp cilvēkiem. Šī nevienmērīgā sadalījuma pamattendence izpaužas varas koncentrācijā skaitliski nelielas sabiedrības daļas rokās, kura pakāpeniski veido relatīvi noslēgtu sociālo grupu – eliti. Pat visdemokrātiskākajā iekārtā, kurā pārējai sabiedrības daļai ir paredzētas visai plašas iespējas iedarboties uz valdošo slāni, elites rokās ir pietiekami daudz politisko, sociālo, finansiālo resursu, arī masu informācijas līdzekļu sniegtās iespējas manipulēt ar masu apziņu, lai saglabātu savas pozīcijas, kaut arī nepieciešamības gadījumā pašai pārveidojoties un mainot varas mehānisma realizācijas līdzekļus.

Latvijā, tāpat kā citās postkomunisma zemēs, deviņdesmito gadu sākumā var vērot jaunās elites tapšanas procesu. Nacionāldemokrātiskajai kustībai pārņēmot varu valsti, pati kustība arvien vairāk institucionalizējās atbilstoši jaunajai realitātei – pakāpeniski veidojās tas slānis, kurš koncentrē varu savās rokās. Nacionāldemokrātiskās kustības izvērsuma sākumposmam raksturīgo līderu kā plašu sabiedrības slāņu politiskās orien-

tācijas reprezentētāju statusu aizvien vairāk sāk aizvietot valsts varas mehānisma darbībai neizbēgamā elites nodalīšanās, kuru papildina birokrātiskā pārvaldes aparāta tapšana, pārveidošanās un nostiprināšanās. Tiešās demokrātijas izpausmes arvien vairāk tiek reglamentētas, samazinās to iespējas iedarboties uz politisko vadību. Šie procesi vispirms atspoguļojās pašā nacionāldemokrātiskajā kustībā.

Pirmais fakts distances būtiskā palielināšanās starp politisko vadību un pārējo nacionāldemokrātiskās kustības daļu atklājās pēc LTF uzvaras AP vēlēšanās. Praktiski visi Tautas frontes līderi, kuri bija sevi apliecinājuši jau kustības sākumposmā, pārgāja darbā likumdevējā un augstākajā izpildvarā. LTF vadībā nokļuva t.s. «otrais ešelons», kura politiskā autoritāte bija nenoliedzami zemāka nekā bijušajiem līderiem, līdz ar to mazākas bija arī viņu politisko procesu ietekmēšanas iespējas. Bet galvenais – netika izveidotas politiskajai loģikai atbilstošas attiecības starp likumdevēju, izpildvaru, no vienas puses, un LTF vadību – no otras puses. Abu šo politisko spēku nesaskaņām gan bija arī objektīvs pamats – politiskās un sociāli ekonomiskās realitātes ietekmē likumdevējs un izpildvara bija spiesta pieņemt un īstenot pragmatiskus, kompromisa pilnus lēmumus, kuri vismaz daļēji neatbilda opozīcijas apstākļos izstrādātajām nacionāldemokrātiskās kustības nostādnēm. Praktiski izveidojās visai neparasta

situācija – LTF vadības orientācija pakāpeniski veidoja zināmu opozīciju pašas kustības izvirzītajiem līderiem likumdevējā un izpildvarā. Protams, tā nebija opozīcija politiskajā pamatjautājumā par valstisko neatkarību. Nacionāldemokrātiskā kustība jūtami zaudēja savu reālo ietekmi sabiedrībā, tā nespēja piemēroties jaunajiem politiskajiem un sociālajiem apstākļiem, lai ar plašāku masu aktivitātēm ierobežotu dažādu varas pārstāvju grupējumu interešu pretenzijas, it īpaši tautsaimniecības sfērā. LTF vadības izteiktā politiskā orientācija arvien jūtāmāk radikalizējās nacionālās valsts izveides konservatīvu principu īstenošanas virzienā, tomēr nespējot radīt konstruktīvu opozīciju. Savukārt likumdevējā un izpildvarā izvirzīto politisko līderu darbībā radās krietni noteiktāks pamats jaunās elites veidošanai.

Nacionāldemokrātiskās kustības vadība, kura bija iekļuvusi valsts pārvaldes augstākajos posmos, sākotnēji veidoja tieši politisko eliti. Šajā laika posmā, izmantojot likumdošanā sankcionēto atkāpšanos no tautsaimniecības sociālistiskās organizācijas, pirmo brīvā tirgus elementu parādīšanos, tika likti pamati arī ekonomiskās elites tapšanai. Šīs divas elites pirmajā savas attīstības periodā veidojās relatīvi neatkarīgi viena no otras, un to saistība bija visumā krietni pastarpināta.

Ekonomiskās elites veidošanos noteicā tā saucamā «mežonīgā kapitālisma» nosacījumi, kad kapitāla sākotnējā uzkrāšana ir iespējama, izmantojot nesakārtoto likumdošanu, izpildvaras

nespēju kontrolēt daudzas ar saimniecisko realitāti saistītās dzīves sfēras. Tiesiska valsts vēl nav izveidota, un privātā iniciatīva var attīstīties valsts pārvaldes vāji vai pilnīgi nekontrolētā ekonomiskā telpā. Sākotnējo kapitālu saimnieciskajām aktivitātēm lielā mērā veidoja jau sociālisma laikā ēnu ekonomikā uzkrātie līdzekļi, kompartijas kontrolē bijušās finanses, iespējas izmantot arī dažas citas finansiālās iespējas tautsaimnieciskās nesakārtotības apstākļos kā Latvijā, tā arī visā bijušajā Padomju Savienībā. Šie finansiālie resursi tika iesaistīti tajās privātiniciatīvas darbības jomās, kurās ir visātrākā kapitāla aprīte un iespējas neilgā laikā iegūt visai ievērojamu peļņu, – tirdzniecībā, valūtas maiņā, starpniecības operācijās, izmantojot atšķirīgo ekonomisko un finansiālo situāciju dažādos bijušās PSRS reģionos. Pašā privātiniciatīvas izvērsuma sākumā iedibinājās tradīcija – maksāt nodokļus tikai nelielā apjomā no likumā paredzētās kopsummas, kā arī izmantot citus «melnajam biznesam» raksturīgos paņēmienus. Šādā ceļā veidojās pirmie iedīgi ekonomiskās elites izveidei.

Jau ar pirmajiem privātiniciatīvas attīstības soļiem tika izmantota arī dažādās valsts pārvaldes situācijās (iekšlietu ministrija, muita, municipalitātes u.c.) strādājošo ierēdņu korumpētība. Pakāpeniski lielāko firmu un korporāciju vadītāji meklēja un arī atrada saikni ar topošās politiskās elites pārstāvjiem. Ēnu ekonomikas līderiem bija nepieciešams savs lobijs gan valdībā, gan likum-

devējā. Šo pirmo politiskās un ekonomiskās elites sakaru veidošanās posmā tika izmantots gan tiesu varas vājums, gan arī masu informācijas līdzekļu negatīvība šīs saiknes meklēšanā un atklāšanā plašākai sabiedrībai.

Atsevišķu ekonomiskās elites grupējumu interešu vārdā to lobijs sāka ietekmēt sev vēlamā virzienā tautsaimniecisko likumdošanu. Iespējas šādu aktivitāšu izvēršanai bija samērā labas. Topošā lielkapitāla lobijs varēja izmantot lielas deputātu daļas nepietiekamo kompetenci – konsultantu institūts bija skaitliski neliels un nespēja nodrošināt katram deputātam profesionāli kvalificētas izvēles iespējas. Turklāt, veidojot jaunās neatkarīgās valsts likumdošanu, tika pieņemts tik liels skaits fundamentālu juridisko aktu, ka gandrīz nebija iespējams izveidot vienotu, iekšēji saskaņotu sistēmu. Vienlaikus ēnu ekonomikas līderu grupējumi spēja ietekmēt arī valdības lēmumu pieņemšanu sev interesējošās sfērās. Pakāpeniski šī ietekme sāka arvien būtiskāk nosacīt valsts kopējo ekonomisko un finansiālo politiku. Galvenais bāzes faktors šajā ziņā ir ēnu ekonomikas krass attīstības kāpums, tajā ieplūstot arvien jauniem līdzekļiem, pateicoties lobijisma un korupcijas uzplaukumam. Vieni no svarīgākajiem ceļiem tādā finansiālo resursu virzībā bija un ir sekojošie.

Pirmais – valsts atbilstošo institūciju neprasme, arī nevēlēšanās zināmas politiskās elites un augstākās ierēdniecības personiskās

ieinteresētības dēļ iekasēt ievērojamāku daļu no tiem nodokļiem, kuri būtu jāmaksā lielajam un vidējam biznesam. Aptuveni aprēķini rāda, ka iekasēto nodokļu summa varētu veidot labi ja 30 % no likumdošanā noteiktā maksājumu kopapjoma.

Otrais – ārvalstu kredītu sadale, kuru liela daļa ierēdņu personiskās ieinteresētības dēļ vienkārši tiek izsaimniekota. Arī tā saucamās neprasmīgās darbības rezultātā šie finansiālie līdzekļi taču nokļūst noteikta grupējuma rokās.

Trešais – plašas iespējas īstenot nelegālu finansiālo un saimniecisko darbību, to necenšoties pietiekami ierobežot ne ar likumdošanas, ne ar izpildvaras aktivitātēm. Nereti šī darbība robežojas un pat pārkāpj kriminālsodāmības robežu, taču valsts varas mēģinājumi to apturēt ir ļoti vārgi.

Ceturtais – privatizācijas procesa īstenošana, kura likumdošanas bāze jau no paša sākuma tiek izstrādāta nepiedodami gausi, vienlaikus paverot iespējas, izmantojot daudzās juridiskās nekonsekvences, skaitliski nelielajai, ekonomiski aktīvajai sabiedrības daļai pārņemt savā kontrolē – pretēji valstiskās neatkarības atjaunošanas sākumposmā iecerētajai vai vismaz deklarētajai tautsaimnieciskajai politikai – ievērojamas materiālās bagātības, kuras tika radītas citos politiskajos un ekonomiskajos apstākļos, izmantojot augstu cilvēka ekspluatācijas pakāpi. Turklāt šis process noritēja gandrīz vai visās saimnieciskās realitātes sfērās – gan pilsētās, gan arī laukos.

Protams, tie nebija un arī šodien nav vienīgie ceļi, kas sekmēja un arī pašlaik sekmē «ekonomiskā leduskalna» zemūdens neredzamās daļas veidošanos un nostiprināšanos.

Zināmu fonu, kas nereti ir visai aktīvs ekonomiskā ziņā, veido atsevišķi valsts finansiālās politikas īstenošanas virzieni. Viena no šādām izpausmēm ir nacionālās valūtas kursa noteikšana, kura vairāk vai mazāk apzināti bremsē vietējas ražošanas un arī pakalpojumu infrastruktūras attīstību, kuru tehnoloģiskais līmenis jau tā ir neatbilstošs mūsdienu Eiropas standartiem. Līdz ar to tiek atbalstītas noteikta ekonomiskās elites grupējuma intereses. Un vienlaikus pakāpeniski nostiprinās valsts tautsaimnieciskās politikas virzība, pirmām kārtām ievērojot komercbanku un starpniecības firmu ekonomiskās orientācijas.

Augstākminēto faktoru darbības rezultātā veidojas vienota tautsaimnieciskās un sociālās realitātes organizācijas sistēma, kura aptver lielu daļu legālā, puslegālā un arī nelegālā biznesa, kas cieši saistīts ar kriminālnoziedzības pasauli. Izvērstā ir šīs sistēmas saikne ar ierēdniecības korumpēto daļu, tā izmanto lobijisma iespējas likumdošanā un augstākajā izpildvarā.

Korupcija acīmredzot ir neatņemama valsts varas darbības mehānisma sastāvdaļa – un ne tikai modernajā pasaulē. Jautājums ir vien par šīs parādības ierobežošanu demokrātiskajā sabiedrībā, šim nolūkam izmantojot masu informācijas līdzekļu aktivitātes, lai darītu zināmu plašākai

sabiedrībai, to attiecīgi noskaņojot, ēnu ekonomikas, arī noziedzības pasaules līderu un oficiālās varas pārstāvju saikni, līdztekus – uz zināmiem profesionālās ētikas principiem balstītu represīvo tiesību aizsardzības institūciju darbību. Latvijā korupcijas plašs izvērsums, ņemot vērā mūsu nelielās valsts situāciju pārejas posmā uz demokrātismu, stabilu brīvā tirgus sabiedrību un tās starptautisko stāvokli tautsaimnieciskajā un politiskajā aspektā, ir visai bīstams. Korupcijas un lobijisma ietekmes pieaugums var ne tikai noteiktu ekonomisko interešu vārdā nostiprināt sociālo diferenciāciju, sekmējot nestabilas sabiedrības tapšanu, bet noteiktos apstākļos arī ietekmēt valsts politisko orientāciju. Šīs ēnu ekonomikas elites daļas darbība, veidojot Latvijā maksimāli izdevīgus nosacījumus galvenokārt Krievijas melnā biznesa kapitāla aprītei, ignorē valstiskās neatkarības statusa tālākas attīstības perspektīvas.

Politiskās elites veidošanās process aktivizējās, sākoties politiskajam sagatavošanas procesam piektās Saeimas vēlēšanām, – šim parlamentam, apliecinot valstiskās neatkarības atgūšanas faktu, vajadzēja nomainīt pārejas perioda likumdevēju – Augstāko Padomi. Šajā laika posmā ne tikai pārgrupējās dažādi politiskie spēki, bet arī tapa politiskās elites un ekonomiskās dzīves līderu savienība, pakāpeniski nostiprinoties varas piramīdas virsotnei.

Politiskās elites veidošanās nozīmē arī profe-

sionālu politiķu loka konstituēšanos, tas arvien vairāk sāka aizstāt nacionāldemokrātiskās kustības lideru kopu. Dažs no šiem līderiem labprātīgi atkāpās, dažs zaudēja konkurences cīņā par vietu politiskajā elitē. Daudzi no viņiem nespēja piemēroties jaunajiem, krietni pragmatiskākajiem politiskās spēles nosacījumiem, kuri gan ir krietni stereotipiskāki, bet vienlaikus daudzveidīgāk saistīti ar ekonomiskajiem un sociālajiem apstākļiem. Zināms empīriskais rādītājs šajā ziņā ir tas fakts, ka tikai pāris Latvijas Tautas frontes Domes pārstāvju kļuva par piektās Saeimas deputātiem vai valdības locekļiem. Lielā mērā no politiskajām aktivitātēm sāka atteikties nacionāldemokrātiskās kustības garīgais virzītājspēks – mākslinieciskā un zinātniskā intelligence, pakāpeniski veidojot intelektuālajai elitei raksturīgo vairāk vai mazāk izteikto opozīciju pret politisko eliti. Tas ir likumsakarīgs process, kura pamatā ir visai būtiskas vērtību orientāciju atšķirības, kuras gan parasti netiek tik atklāti paustas. Relatīvi stabilā sabiedrībā, kurā nenotiek tik radikālas politiskas pārmaiņas kā Latvijā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā, politiskā elite gala rezultātā balstās uz valsts kā funkcionāla veseluma interešu prioritāti. Savukārt intelektuālās elites pamatvērtība ir indivīds, tā turklāt vienīgā veido jaunas sabiedrības vērtības. Sociālajā realitātē, protams, šis pretstats parasti neizpaužas krasā konfrontācijā, to būtiski mazina arī politiska un sociāla kompromisa mek-

lējumi no abām pusēm sarežģīto sociālo attiecību un institūtu sistēmā. Demokrātiskajā sabiedrībā parasti veidojas dinamisks līdzsvars starp politisko un intelektuālo eliti, starp «filozofu valdīšanu un varas pragmatikiem». Šī modernajai sabiedrībai raksturīgā likumsakarība gan neizslēdz iespējas uzdot fundamentālu jautājumu – kāds ir šis valsts interešu statuss, cik lielā mērā tas atbilst indivīda vispārcilvēciskajām orientācijām, sniedzot iespējas tām īstenoties sabiedriskās esamības realitātē? Atbilde uz šo jautājumu veido pamatu tai atskaites sistēmai, kura rada nosacījumus konkrētās sabiedrības sociāli filozofiskajam un socioloģiskajam izvērtējumam.

Jauno politisko eliti veidoja gan nacionāl-demokrātiskās kustības vēsturiski tapušā «otrā ešelona» vadītāji, gan bijušās trimdas latviešu politisko organizāciju līderi, gan tie padomju nomenklatūras augsta ranga darbinieki, kuri bija atbalstījuši valstiskās neatkarības centienus astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā. Raksturīgākais piemērs šajā ziņā bija priekšvēlēšanu apvienības «Latvijas ceļš» tapšana. Tajā iekļāvās Augstākās Padomes visumā centriski orientētās Tautas frontes frakcijas un arī labēji radikālāk noskaņotās Satversmes frakcijas līderi un vairāki to pārstāvji, Rietumu brīvās pasaules ietekmīgākās latviešu politiskās organizācijas PBLA atsevišķi vadītāji un daži bijušās kompartijas nomenklatūras darbinieki. Vienlaikus šī politiskā organizācija tiecās veidot visai ciešas saiknes ar

noteiktiem topošās ekonomiskās elites grupējumiem, lai intensificētu tos kontaktus, kuri tika radīti starp atsevišķiem likumdevēja un izpildvaras pārstāvjiem un topošā bagāto cilvēku slāņa grupējumiem lauksaimniecības kreditēšanas, modernas sakaru sistēmas, naftas biznesa un dažās citās jomās, sākot jau no 1992. gada vai pat vēl nedaudz agrāk. Mērķis bija šo interešu saskaņošanu veidot par noturīgu sistēmu. Tādam nolūkam tika arī nodibināta īpaša elitāra organizācija – «Klubs 21». Lai gan ne visa «Latvijas ceļa» vadība, it īpaši tās populārākie līderi, kuri lielā mērā noteica šīs politiskās organizācijas ēlektorātu, bija tieši saistīta ar atklātu vai slēptu lobijismu, tomēr «Latvijas ceļa» orientācijas, it īpaši ekonomiskajā politikā, noteica «pelēko kardinālu grupējums», kuru darbību vislielākā mērā determinēja privātās intereses. Visskaidrāk šo situāciju atklāja ekonomikas un finansu institūciju vadītāji.

Šīs politiskās un ekonomiskās elites tuvināšanās varēja notikt, vienīgi veidojot informācijas monopolu valdošā slāņa rokās. Gan izmeklēšanas institūcijām, gan žurnālistiem elite arvien noteiktāk sāka veidot robežas, kurām pārkāpt, lai nonāktu patieso interešu izpētes jomā, ir liegts. Tiesībsargājošās institūcijas var vērsties pret mazākā un vidējā līmeņa ēnu ekonomikas pārstāvjiem, saglabājot tikai niecīgas cerības piekļūt šīs sistēmas īstajiem noteicējiem. Masu informācijas līdzekļi aplūko vien atsevišķas

sakarības «varas gaitenēs», primitīvāko zemākā ierēdniecības slāņa korupciju, bijušo ministru O. Kehra un D. Ģēģera privātīpašuma redzamo daļu, bet nenoskaidrots paliek kaut vai aptuvenais ēnu ekonomikas budžets, arī tas, kura grupējuma rokās nokļūst milzīgās nesamaksāto nodokļu summas. Šādā situācijā sabiedrības lielākā daļa atrodas asa informācijas deficīta apstākļos, un līdz ar to paveras brīvas iespējas manipulēt ar masu apziņu, kurā valda priekšstats tikai par atsevišķām ārējām elites interešu izpausmēm.

Diezgan raksturīgi ir tas, ka pilsoņu izvēli piektās Saeimas vēlēšanās visai maz noteica politisko spēku tautsaimnieciskās orientācijas. Priekšstatam par partiju un priekšvēlēšanu apvienību izvietojumu politiskajā spektrā, kas balstās uz klasisko liberāldemokrātiskās sabiedrības funkcionēšanas pamatā esošo pretmetu starp brīvās iniciatīvas maksimālu atbalstīšanu un plašu sociālās aizsardzības programmu īstenošanu ar nodokļu politikas palīdzību sociālās stabilitātes un «sabiedrisko iespēju vienlīdzības» vārdā, nebija izšķiroša loma vēlētajū simpātiju un antipātiju ietekmēšanā. Politiskā spektra struktūru, arī elektorāta attieksmi pret to krietni vairāk ietekmēja tīri politisks princips Latvijas turpmākā ceļa veidošanas izvēlē: mononacionāla valsts vai divkopienu valsts. Radikāli labējais spārns aizstāvēja mononacionālās valsts konservatīvo variantu, radikāli kreisais – divkopienu (latviešu un krievu) valsts

attīstības principu, kurā vērtību pamatu veido kosmopolitisms ar ne pārāk rūpīgi slēptu krieviski padomisku ievirzi. Visai plašais centriski orientēto politisko spēku grupējums, cīnoties katrs par savu elektorātu, vairumā gadījumu principā izvēloties mononacionālas valsts attīstības perspektīvu, atšķirās ar niansēm attieksmē pret vēsturiski izveidojušos etniskās situācijas realitāti Latvijā un programmatiskiem pieņēmumiem par sabiedrības iespējamās integrācijas ceļiem.

Nenoliedzami, ka gadsimtu gaitā komplicēti veidojušās starpnacionālās attiecības Latvijā padomju varas laikā ir vēl vairāk sarežģījušās. Mūsdienu sabiedrībā teorētiski izvirzītais un daļēji praktiski īstenotais Rietumu pasaules standarts, kas pamatojas uz individuālo cilvēktiesību prioritāti un etnisko minoritāšu likumdošanā noteikto katras valsts ietvaros īstenojamo sociālekonomisko interešu un kultūrautonomijas aizsardzību, nav tik vienkārši realizējams vēsturiski citā politiskajā realitātē – postkomunisma zemēs, kurās ir radušās vai mākslīgi radītas dažādu etnisko grupu būtiskas vērtību orientāciju un sociālpsiholoģisko ieviržu atšķirības. Kā liecina cilvēces vēstures attīstība, konkrētā laikmetā vispārcilvēciskās vērtības var gūt uzvaru cilvēka darbības motivācijas izveidē tikai tad, ja tās nav pretrunā ar etnisko grupu reālās eksistences nosacījumiem. Lai Latvijā īstenotos patiesa sabiedrības integrācija, nepieciešams ilgstošs demokratizācijas procesa izvērsums (turklāt, ja to

netiecas deformēt citu valstu imperiālistiskā ārpolitika), kura gaitā valstiskā neatkarība iegūtu reālas vērtības statusu arī cittautiešu iedzīvotāju vairākuma darbības motivācijā, izveidotos starpnacionālo attiecību tolerance, protams, saglabājoties kultūrautonomijas principam. Domājams gan, ka šāda procesa īstenošanai nepieciešams salīdzinoši ilgs vēsturiskais laiks, kurā, gan mazinot savu sabiedrisko nozīmību, saglabāsies zināmas etnisko atšķirību izpausmes politikas sfērā. Divdesmitais gadsimts ir vairākkārt pierādījis, ka visai viegli ir politisku un militāru akciju rezultātā sasaistīt vienotā ģeogrāfiskā telpā dažādu etnisko grupējumu cilvēkus ar atšķirīgu vēsturisko dzīvesveida pieredzi, mentalitāti un materiālās esamības kvalitātes rādītājiem, bet krietni sarežģītāk šajā fiziski ierobežotajā telpā ir radīt nosacījumus indivīda brīvai eksistencei etniskās daudzveidības kontekstā atbilstoši demokrātijas modernā varianta prasībām.

Protams, šī mononacionālas vai divkopienu valsts dilemma nebija vienīgais dalījuma pamats politiskajā spektrā. Kreisais spārns – atklātāk vai slēptāk – ārpolitikā vairāk bija orientēts uz Krieviju, savukārt labējais un centriskais – uz Rietumiem. Bija arī citas, varbūt ne tik nozīmīgas ieviržu atšķirības politiskajos jautājumos. Domājams gan, ka vēl būtiskāk vēlētāju izvēli par labu kādam politiskajam spēkam noteica tā līderu statuss sabiedriskajā domā. Latvijā joprojām saglabājas šīs diezgan izteiktās personālpolitikas iezīmes.

Piektās Saeimas vēlēšanās visai pārlicinošu uzvaru guva «Latvijas ceļš» ar A. Gorbunovu un G. Andrejevu priekšgalā, saņemot 36 vietas no 100. Vēlāk izveidojot koalīciju ar Latvijas zemnieku savienību (12 vietas), «Latvijas ceļš» pārņēma reālo varu likumdevējā, izveidojot valdību, arī kontroli pār izpildvaru. Visai skaidri noformulētā labējā opozīcijā (saskaņā ar Latvijas politiskā spektra specifiku) nostājās LNNK (15 vietas) un «Tēvzemei un brīvībai» (6 vietas). Nenoteiktāka bija kreisi orientēto «Saskaņas Latvijai» (13 vietas) un «Līdztiesības» (7 vietas) frakciju, kā arī Kristīgo demokrātu (6 vietas) un Demokrātiskā centra (5 vietas) frakciju nostāja principiālajās parlamentārajās pozīcijās. Raksturīgi, ka likumā noteikto 4 % barjeru nepārvarēja Tautas frontes saraksts ar bijušo valdības galvu I. Godmani priekšgalā – cilvēku, kura vadībā augstākā izpildvara «izgāja cauri» pašiem smagākajiem laikiem politikā un sociāli ekonomiskajā ziņā, gan pieļaujot daudz kļūdu un tomēr saglabājot valstī nepieciešamo stabilitāti. Tautas nacionāldemokrātiskās kustības laiks bija neglābjami beidzies, LTF pārtopot par neietekmīgu partiju, tās pirmie līderi D. Īvāns, J. Škapars, J. Rubenis, I. Cālītis, V. Šteins, A. Klotiņš, J. Freimanis, V. Avotiņš, I. Bišers, V. Dozorcevs, M. Vulfsons, J. Peters, S. Kalniete (pēdējie divi gan darbojas Latvijas diplomātiskajā dienestā) un daudzi citi nevēlējās vai nespēja izturēt cīņu par iekļūšanu jaunajā politiskajā elitē. No pirmās LTF

Valdes astoņpadsmit locekļiem par piektās Saeimas deputātiem kļūst tikai divi (E. Berklavs un J. Lucāns), četri zaudēja vēlēšanās, bet pārējie divpadsmit pat necentās kļūt par Latvijas parlamenta deputātiem. Politiskās aktivitātes pakāpeniski jau bija samazinājuši vai izbeiguši Tautas frontes reģionālo nodaļu vadītāji, samērā nelielai viņu daļai gan iekļaujoties valsts pārvaldes struktūrās, zūd arī intelektuālās elites atbalsts. Gandrīz pilnībā ir noslēdzies varas pārņemšanas posms un sācies profesionālās politikas laiks, kas īstenojas politiskās elites un pārējās sabiedrības attiecību sistēmā. Pakāpeniski iestājas prāta neskaidrības, sociālpsiholoģiskā negatīvisma un lielās vilšanās laiks.

Šajā varas pārmaiņas procesā Latvijā, tāpat kā pārējās postkomunisma zemēs, īstenojas bijušās sociālistiskās nomenklatūras adaptācija jaunajos apstākļos – daļa no padomju funkcionāriem iekļaujas politiskajā elitē, bet vairums – izmantojot gan kompartijas finansiālos līdzekļus, gan plašos sakarus Krievijā, gan profesionālo sagatavotību un pieredzi darbībai korumpētā valsts pārvaldes aparātā – ieņem nozīmīgas pozīcijas ekonomiskajā elitē. Dažādās privātstruktūrās iekļaujas arī bijušie VDK darbinieki. Līdz ar to padomju nomenklatūra, izmantojot augsto iekšējās organizētības pakāpi, pierāda gatavību piemēroties arī nelabvēlīgiem politiskajiem apstākļiem, īstenojot tajos savu interešu aizsardzību varas pozīciju saglabāšanā.

Raksturīgi, ka šajā laikā varu pārņēmu «Latvijas ceļš», kas īsteno izteikti pragmatisku politiku gan attiecībā ar citiem politiskiem spēkiem, gan plašākā sabiedriskā nozīmē, nosakot reformu īstenošanas virzību un metodes. Izmantojot savu deputātu skaitlisko pārsvaru Saeimā, valdošā koalīcija, bet faktiski tieši «Latvijas ceļš» diktē savus noteikumus likumdevējā, parasti nemeklējot kompromisu ar opozicionāru viedokļu paudžiem. Varas nostiprināšanai «Latvijas ceļš» lieto klasisku paņēmieni – savas partijas vai ar tās interesēm saistītu cilvēku izvietojumu daudzās nozīmīgākajās valsts pārvaldes pozīcijās – sākot jau ar augstāko izpildvaru un diplomātisko dienestu. Turpinās politiskās un ekonomiskās elites saikņu nostiprināšanās ceļā uz vienotās varas piramīdas virsotnes veidošanu. Šajā procesā arvien nozīmīgāka kļūst komercbanku loma. Tās apliecina ne tikai finansu politikas īpašo ietekmi uz tautsaimnieciskajiem procesiem Latvijā, bet arī savu varenākā spēka statusu, kas nosaka kā elites tapšanu, tā funkcionēšanas virzienu ne tikai ekonomiskajos jautājumos. Bankas, tiesa, arī starpniecības un naftas tranzīta firmas, šajā laikā visspilgtāk raksturo Latvijas ekonomisko realitāti – savā darbībā apvienojot kā pozitīvo aspektu legalizētajai privātajai iniciatīvai, tā arī uz lobijisma, korupcijas un nesakārtotās likumdošanas pamata radītās iespējas tikai nelielā apjomā maksāt nodokļus no savas peļņas,

«atmazgāt» noziedzīgās pasaules naudas uzkrājumus, plaši iesaistīties ēnu ekonomikas funkcionēšanā. Skaidrs, ka nokļūt bagāto iedzīvotāju slānī, ievērojot eksistējošo likumdošanu un maksājot nodokļus, ir praktiski nereāli.

Jāatzīst gan, ka jaunveidotā politiskā elite nav gluži viendabīga – tās ietvaros notiek cīņa par ietekmīgākajām politiskajām pozīcijām, arī plašai sabiedrībai mazāk saredzamā dažādu ekonomisko interešu grupējumu pārstāvju konkurence lobijisma formā. Tomēr pagaidām politiskā elite atrod iespējas saglabāt savu nosacīto vienotību varas noturēšanas interešu vārdā, meklējot iekšējus kompromisus un relatīvi atšķirīgu orientāciju saskaņošanu. Šāda sākotnējās vienotības situācija, ņemot vērā arī ekonomiskās attīstības īpatnības, var radīt priekšnoteikumus varas koncentrācijai visai ierobežotas elites rokās. Kāds būs varas piramīdas virsotnes darbības raksturs un stils, cik lielā mērā Latvijā īstenosies elites plurālisma tendences, kad varas realizācijas process izvērsas vairāku elites grupējumu konkurencē, galvenokārt būs atkarīgs no demokratizācijas tendenču virzības valstī. Postkomunistiskajā realitātē tā ir viena no būtiskākajām jaunās varas mehānisma tapšanas iezīmēm – šis process īstenojas pretrunīgā sabiedrības demokratizācijas gaitā, tiecoties pāriet no totalitārisma organizācijas uz Rietumu brīvās pasaules standartiem.

Ja izmaiņas politiskajā realitātē var īstenoties samērā īsā laika posmā, tad krietni ilgākā periodā

parasti realizējas sociāli ekonomisko attiecību pārveide, bet vēl lielāku laika intervālu aizņem apziņas transformācija, jaunu, noturīgu, demokrātijas garā sakņotu ieviržu tapšana indivīda darbības motivācijā, cilvēku savstarpējo attiecību organizācijā. Iespējams, ka šim procesam nepieciešams vismaz vienas paaudzes gājums. Tikai cilvēka sociālā un psiholoģiskā gatavība īstenot savu dzīvesdarbību saskaņā ar demokrātiskiem pamatprincipiem, brīvās izvēles un atbildības savstarpējā saistībā var nodrošināt liberāli demokrātiskas sabiedrības tapšanu kā relatīvi noturīgu realitāti. Šo procesu visai būtiski var ietekmēt varas nesēja darbība. Politiskā elite zināmās robežās ir spējīga gan sekmēt, gan kavēt demokrātiskas sabiedrības izveidi.

Pašlaik Latvijā ir izveidoti nepieciešamie politiskie nosacījumi demokrātijas attīstībai – saskaņā ar S. Lipseta pazīstamās demokrātijas definīcijas pirmo daļu ir radītas konstitucionāli garantētas iespējas regulāri mainīt vēlēšanu rezultātā valdošo grupējumu. Sarežģītāk ir ar pašreizējās sociālās realitātes atbilstību amerikāņu sociologa pamatatzinuma otrajai daļai – tāda sociālā mehānisma funkcionēšanai, kurš atļautu plašākai iedzīvotāju daļai ietekmēt svarīgāko lēmumu pieņemšanu, izvēloties starp politisko amatu kandidātiem. Pirmo problēmu loku rada Latvijas labi zināmās piecdesmit gadu ilgās okupācijas sekas – procentuāli lielais nepilsoņu skaits iedzīvotāju vidū. Acīmredzot šo jautājumu var risināt vienīgi

tiesiskas valsts normām atbilstošs naturalizācijas process, kas tiektos savienot latviešu tautas interešu aizstāvību ar starptautisko cilvēktiesību standartiem, kuros iemiesotas mūsdienu liberāli demokrātiskās sabiedrības vēsturiskajai nosacītībai atbilstošas vispārcilvēciskās vērtības. Otro problēmu loku veido jau vispārīgāka modernā laikmeta likumsakarība – politiskās elites centieni radīt savas varas saglabāšanai atbilstošu sociālo un ekonomisko bāzi, manipulēt ar masu apziņu, veidojot arī preses brīvības apstākļos zināmu informācijas monopolu, dažkārt radot arī atsevišķus samērā labi maskētus politisko tiesību ierobežojumus. Šis problēmu loks īpaši aktuāls ir postkomunisma zemēs, kurās vēl tikai top demokrātiskajai sabiedrībai raksturīgais pretspars elites pretenzijām.

Šajās valstīs, kuras ir atteikušās no sociālistiskās izvēles, elites un pārējās sabiedrības daļas attiecības veidojas vērtību dinamikas ietvaros. Latvijas sociālajā realitātē vērtību orientācijas kā cilvēka rīcības galvenais noteicošais faktors, kurš apvieno kā materiālos, tā garīgos esamības nosacījumus dažādās priekšstatu struktūrās, būtiski mainījās deviņdesmito gadu sākumā. Valstiskās neatkarības ideja, kura bija spēcīgākais sabiedrību integrējošais faktors nacionāldemokrātiskās kustības plašākā izvērsuma laikā, pēc Latvijas Republikas faktiskās atjaunošanas pakāpeniski sāka zaudēt savu ievērojamo vietu indivīda vērtību hierarhijā, tā it kā atkāpjas otrā plānā lielākās cilvēku daļas ikdienas darbības

motivācijā. Mainās sociālā un politiskā situācija, veidojas acīm redzama krasa sabiedrības stratifikācija, strauji atslābst arī emocionālais spriegums masu noskaņojumā, zūd šis politiskos līderus un sabiedrību vienojošais integrācijas faktors. Spējās izmaiņas sociāli ekonomiskajā realitātē un emocionālajā noskaņojumā veido priekšstatu par vērtību krīzi, pat zināmu «vērtību vakuumu», kas savukārt rada sociālpsiholoģisko pamatu distances palielināšanai starp eliti un pārējo sabiedrību. Jaunā politiskā elite nav spējusi veidot to vērtību kopumu, kurš spētu garīgi praktiskajā sfērā nozīmīgi integrēt sabiedrību pārejas posma situācijā. Savu negatīvo ietekmi atstāj arī tradicionālā modernās sabiedrības demokrātijas balsta – vidusslāņa – mazskaitlīgums un visai nelielās tā ietekmes pieauguma perspektīvas pārskatāmā nākotnē.

Likumsakarīgi, ka šādā stāvoklī sabiedriskajā domā sāk nobriest jautājums – cik lielā mērā politiskā elite īsteno tās funkcijas, kuras tai ir deleģējuši vēlētajī, un cik lielā mērā elite cenšas sasniegt tos mērķus, kuri izriet no tās statusa saglabāšanas, zināmas pašpietiekamības un atsevišķu pārstāvju privātajām interesēm. Tas ir praktiski jebkurai valstij neizbēgams jautājums, kas tomēr iegūst saasinātu vērtējumu sabiedrībā, kurā notiek radikālas tautsaimnieciskās un sociālās pārmaiņas. Ja valstī iedzīvotāju vairākuma dzīves līmenis ir zems, lobijisms un korupcija papildus izraisa negatīvu reakciju pret politiskās

elites sociālo statusu. Dažkārt šī reakcija izraisa no sociālisma pārmentoto vēlmi pārdalīt «pēc iespējas vienlīdzīgāk» personu ienākumus, dažkārt – cerību saskatīt veidojamies tiesisku valsti, kurā tiktu ievērotas likumdevēja pieņemtās normas un neīstenotos pārprasts liberālisms, kas pieļauj zināma sabiedrības slāņa «brīvību» arī no valsts tiesiskā regulējuma, no nepieciešamības maksāt nodokļus.

No šī vērtību dinamikas viedokļa sarežģītas ir politiskās elites un pārējās sabiedrības attiecības situācijā, kad sociālā sistēma tiecas pāriet no viena stāvokļa otrā ar mērķi īstenot radikālas reformas, vienlaikus nezaudējot savu stabilitāti. Dabiska ir vēlēšanās ātrāk pārvarēt šo pārejas posma krīzi, tomēr elitei ir jāreķinās gan ar neizbēgamu zināmu sabiedrisko attiecību inerci, gan ar nepieciešamību vismaz šajā pārejas laikā veidot papildu sociālo aizsardzību samērā lielumam iedzīvotāju skaitam. Pretējā gadījumā valdošajai elitei ir maz izredžu sekmēt sociālajai stabilitātei un zināmas politiskas apātības pārvarēšanai nepieciešamo vērtību tapšanu un nostiprināšanos lielākās iedzīvotāju daļas darbības motivācijā. Turklāt ir jāizvairās arī no pārāk lielas sociālās un psiholoģiskās distances veidošanās starp eliti un sabiedrības pārējo daļu, kura var radīt neprognozējamas un grūti kontrolējamas sekas valsts tālākajā attīstībā.

KAM PIEDERĒS VARA LATVIJĀ GADU TŪKSTOŠU MIJĀ?

Mūsu gadsimta beigu posma vēstures pamatā ir sarežģītas vērtību sistēmas funkcionēšana, kuras raksturu galvenokārt nosaka sociāli ekonomisko un politisko, etnisko, reliģisko faktoru mijiedarbība materiālo un garīgo pirmsākumu savstarpējā saistībā sabiedriskajā realitātē. Katrā reģionā vai pat katrā valstī šo faktoru attiecības ir atšķirīgas, tāpat nav vienādas arī varas mehānisma īstenošanas īpatnības vēsturiskā procesa ritējumā – indivīda un valsts, indivīda un sabiedrības, dažādu sociālo grupu attiecību sistēmā. Varas jautājuma risinājums joprojām ir svarīgākais līdzeklis, kas ļauj īstenot tās vai citas intereses.

To, kam piederēs vara Latvijā gadu tūkstošu mijā, lielā mērā noteiks ekonomiskās un politiskās elites mijiedarbība. Politiskā elite atrodas divdabīgā situācijā: lai tā spētu sekmīgi funkcionēt, ir jāņem vērā sabiedrības vairākuma attieksme pret valstiskās neatkarības nodrošināšanu, demokratizācijas procesu, citiem politiskiem un sociāliem jautājumiem, kas izpaužas vēlēšanu procesā. Taču bez šīs visumā atklātās politiskās realitātes eksistē arī plašākai sabiedrībai maz redzama dažādu elitāru ekonomisko grupējumu interešu ietekme uz politisko eliti. Pārejot no radikālo politisko pārmaiņu

stāvokļa uz «normāli evolucionējošu» sabiedrisko situāciju, tieši šīs ekonomiskās intereses sāks iegūt arvien nozīmīgāku statusu. Ekonomiskās elites tiekšanās pēc savu interešu apmierināšanas visticamāk neaprobežosies tikai ar politiskās elites ietekmēšanu tautsaimnieciskās sistēmas prioritāšu noteikšanā. Modernajā pasaulē politika un ekonomika ir tik cieši saistītas, ka neizbēgami šī interešu aizstāvība ietekmēs daudzus sociālos procesus, kā arī lielā mērā iespaidos valsts vispārējo virzību, tās stāvokli starptautisko attiecību jomā. Tādēļ arī mēģinājumi noskaidrot to, kā, pamatojoties jau uz šodien apjaušamām tendencēm, varētu attīstīties ekonomisko interešu dominējošie virzieni, diezgan daudz var sniegt arī citu Latvijas attīstības aspektu izpratnē un prognozēšanā. Protams, mēģinājumiem sarežģītā sociālā organismā izdalīt kādas likumsakarības vienmēr piemīt zināms shematisms. Tomēr sociālo zināšanu vēsture ir pierādījusi arī šādas pieejas pozitīvās iezīmes.

Daudzveidīgajā attīstības alternatīvu kopumā nosacīti varētu izdalīt divus galvenos virzienus, protams, neaizmirstot šī dalījuma shematismu. Šo virzienu noteikšanas pamatā ir pieņēmums par ekonomiskās elites tālākās darbības perspektīvu, protams, ņemot vērā arī citas sociālo realitāti noteicošās sakarības. Pirmais ceļš ir virzīts uz Latvijas kā tranzīta un starpniekvalsts statusa tālāku veidošanu. Tas ir spilgti izteikts «rietumu – austrumu tilta» variants, kas līdz minimumam

samazina vietējās rūpniecības aktivitātes, paredz tikai daļēju iedzīvotāju apgādi ar pašu valstī ražoto lauksaimniecisko produkciju. Šādā virzībā acīm redzami ir ieinteresētas visas ar preču importu un kontrabandu, materiālo resursu tranzītu un dažādām finansu operācijām saistītās ekonomiskās elites daļas, kā arī atbilstošie korpumpētās ierēdniecības grupējumi. Pašlaik šādas ekonomiskās virzības pārsvaru nodrošina ne tikai spēcīgais lobijs politiskajā elitē, bet arī zināma politisko līderu realitātes apziņa – šādā ceļā var saglabāt vismaz īslaicīgu sociālo stabilitāti apstākļos, kad vecā tautsaimnieciskā struktūra ir sagrauta, bet jaunā vēl nav izveidojusies. Šīs ekonomiskās politikas populāra argumentācija izpaužas savdabīgā liberālisma interpretācijā, kura neņem vērā, ka bez valsts aktivitātēm nopietnu investīciju piesaistē, krasas kredītu aprites efektivitātes paaugstināšanas un zināma protekcionisma nodokļu politikā, ņemot vērā postsociālistisko realitāti tautsaimniecībā, grūti cerēt uz plašu un sekmīgu privātiniciatīvas attīstību ražojošajā sfērā. Atbilstošo ekonomiskās elites grupējumu interešu aizstāvība, protams, izvirza vēl krietni tālejošākus mērķus. Šobrīd jau var saskatīt to sasniegšanas plānu atsevišķas iezīmes, piemēram, PaRex bankas mēģinājums iegūt privatizācijas procesā diezgan noteiktu kontrolpaketi finansu politikas un līdz ar to lielā mērā arī ekonomiskās realitātes noteikšanas jomā īstenotu šī ceļa variantu. Acīmredzot finansu kor-

porāciju pretenzijas, neskatoties uz komercbanku krīzēm, pārskatāmā nākotnē būtiski spēs ietekmēt Latvijas sociālo realitāti, ieņemot stratēģiski svarīgākās pozīcijas kā oficiālajā, tā ēnu ekonomikā, vienlaikus veidojot arī savdabīgu to abu sasaistes mehānismu.

— Pozitīvais ieguvums valstiskās suverenitātes nodrošināšanas nozīmē varētu izpausties gan rietumu, gan austrumu puses zināmā ieinteresētībā Latvijas kā visai izdevīgas tranzītzemes pastāvēšanā. Ārpolitiskā aspektā šis stāvoklis izpaustos «korektās starpvalstu attiecībās» ar lielvalstīm, pirmām kārtām ar Krieviju. Vienlaikus tomēr tiktu samazināta politiskās neatkarības pakāpe, krietni ierobežotas kļūtu arī nacionālo interešu aizstāvības iespējas valsts iekšpolitiskajā realitātē. Visai apšaubāmas būtu arī izredzes nodrošināt tādas sociālās struktūras izveidi, kura sekmētu sabiedrības stabilitāti, jo plaša un nozīmīga vidusslāņa tapšanai netiek radītas izvērstas atbilstošas tautsaimnieciskās struktūras. Tiesa, elites rīcībā esošie visai ievērojamie finansu resursi ļautu sniegt nabadzīgo iedzīvotāju slānim virs eksistences minimuma vēl zināmu materiālo labumu kopumu – lai saglabātu ekonomiskās aprītes procesu un neradītu pārlieku lielu sociālo spriedzi. Nelielā mērā tiktu dotēta lauksaimniecība, bet investīcijas būtu vērstas tikai uz apkalpojošās sfēras infrastruktūru. Kaut gan vispārējais dzīves līmenis paaugstinātos, arvien vairāk nostiprinātos arī atšķirības starp sociālajiem

slāņiem pēc to reālo ienākumu apjoma. Latvija lielā mērā atbilstu tā saucamajam «trešās pasaules valstu standarta Eiropas variantam», kurā reālā vara pieder kosmopolitiskai ekonomiskai elitei, tā savukārt vairāk vai mazāk tieši diktē savus noteikumus visai plaši korumpētajai politiskajai elitei un līdz ar to arī pārējai sabiedrībai.

Otrais ceļš, nenoliedzot politiski un ģeogrāfiski noteikto Latvijas realitāti, tomēr tiekots attīstīt arī rūpniecisko ražošanu, kuras produkcija būtu konkurētspējīga ne tikai iekšējā tirgū un sekmētu gandrīz pilnīgu nodrošinājumu ar pašu ražoto lauksaimniecības produkciju. Šis ceļš nav iespējams bez aktīvas valsts tautsaimnieciskās struktūrpolitikas īstenošanas, kurā izpaužas zināmi protekcionisma elementi, radikālām izmaiņām valsts iekšējā kredītpolitikā, Rietumu investīciju piesaistes. Tomēr tādām variantam bez acīm redzamām priekšrocībām ir arī būtiski trūkumi. Vispirms, ņemot vērā vairākus apstākļus, šis ceļš lēnāk nekā pirmais spēs pārvarot ekonomisko krīzi, paaugstināt vispārējo dzīves līmeni. Orientācija uz plaša vidusslāņa veidošanos būs īstenojama tikai ilgstošā laika posmā. Rūpniecības attīstību kavēs nepieciešamais lielais dotāciju apjoms lauksaimniecībai, kurā nodarbināto skaits ir nesamērīgi liels. Liela daļa zemnieku var nokļūt naturālās saimniekošanas apstākļos. Zināmā mērā tiks ierobežota privātā iniciatīva, valsts institūcijām turpinot regulēt tautsaimnieciskās aktivitātes.

Grūti būs izvairīties no pastiprinātas sociālās orientācijas brīvā tirgus ietekmēšanā. Nav izslēgts arī «ekonomiskā tautiskā romantisma» negatīvais iespaids uz racionālu tautsaimnieciskās struktūrpolitikas īstenošanu. Šajā gadījumā politiskā elite varētu būt relatīvi neatkarīgāka no tieša ekonomiskās elites spiediena. Varas piramīdas virsotnē spīgtāk izpaustos nacionālā orientācija. Augstāka būtu arī valsts tautsaimnieciskās suverenitātes pakāpe, tas radītu arī nedaudz plašākas «ārpolitiskā manevra» iespējas.

Iespējams, ka zināma pārorientācija šajā virzienā var notikt pēc nākošajām Saeimas vēlēšanām, ja vien jau nav par tālu aiziets iepriekšminētajā alternatīvajā variantā. Katrā gadījumā tuvojas beigām laiks, kurā ir lielākais sociāli ekonomisko izvēļu skaits Latvijas attīstībai tuvākajā nākotnē. Atšķirīgo sociāli ekonomisko orientāciju ietekmē acīmredzot īstenosies arī zināma pārgrupēšanās politiskā spektra ietvaros, veidosies jaunas koalīcijas. Protams, ne tikai šīs tendences noteiks politiskās elites tālāko veidošanos un darbību.

Jau tuvākajā laikā par nozīmīgāko varas jautājumu var kļūt cīņa ar organizēto noziedzību, ēnu ekonomiku, valsts pārvaldes aparāta korpumpētību. Apstākļos, kad 70 – 80 % privātā biznesa pārstāvju maksā nodevas reketam (šāds vērtējums sniegts saskaņā ar bijušā iekšlietu ministra atzinumu), kad privātā iniciatīva tautsaimniecības sfērā, izpildot visas likumdošanā

noteiktās prasības, ieskaitot pilnu nodokļu apjoma maksājumu, vidējā un lielā biznesa līmenī var gūt panākumus ārkārtīgi reti (acīmredzot ne vairāk kā 5 – 7 % gadījumu), kad politisko partiju vēlēšanu kampaņa vismaz daļēji tiek finansēta no nelegālā biznesa līdzekļiem, kad augstu amatpersonu lobijisms un ierēdņu korumpētība praktiski netiek ierobežota, kad tiesībsargājošās institūcijas apkaro tikai noziedzības pasaules zemākos un vidējos izpildītājus, bet par īstajiem nelegālās un neoficiālās plaši izvērstās darbības režisoriem nav pat aptuvena priekšstata, šai problēmai ir ne tikai ekonomisks un sociāls raksturs, tā pakāpeniski iegūst arī politiska rakstura ievirzi. Lielie ēnu ekonomikas finansu uzkrājumi un plašie sakari valsts pārvaldes aparātā var būtiski noteikt politiskās elites sastāvu – to cilvēku kopumu, kuram piederēs vara Latvijā gadu tūkstošu mijā, un jūtami ietekmēt pašu varas īstenošanas procesu. Šīs sakarības var ievērojami kavēt tālāko demokratizācijas procesa izvērsumu, jo demokrātija modernajā sabiedrībā vispirms nozīmē maksimālu informācijas pieejamību plašiem iedzīvotāju slāņiem un indivīda brīvās izvēles nodrošināšanu, kuru nekavē sociāli ierobežojumi un monopoltiesības manipulēt ar cilvēka apziņu.

Latvija ir veikusi pirmos soļus ne tikai savas valstiskās neatkarības nostiprināšanā, bet arī demokrātiskas sabiedrības izveidē. Ir īstenotas mūsdienu sabiedrībai tradicionālās ārējās

brīvības izpausmes, bet tie pārveidojumi, kuri nosaka demokrātiskas elites un sabiedrības attiecības un varas īstenošanas mehānismu, vēl ir tikai aizsākti. Ja arī demokratizācijas process valstī sekmīgi turpināsies, šī gadu tūkstoša pašās beigās būs izveidoti tikai modernās sabiedrības demokrātijas standartu pamati, kuri paši par sevi arī vien daļēji atbilst vispārcilvēcisko vērtību jēbūtībai. Un šis process iekļausies kopīgajā vēstures virzībā.

Bet modernā sabiedrība, risinot mūžseno jautājumu par to, kuram pieder vara, nevar izvairīties no dilemmas – kam ticēt un ikdienas apziņas orientācijās paļauties vairāk: makiaveliskajam pragmatismam, nerimstošajam varas cinisma pretnostatījumam sabiedrības vairākumam un katram individam vai pieņemumam, ka varas nesējs ir tik tuvu katram no mums, ka sociālā distance ir samazināma līdz minimumam un ne tikai likumdevēja vēlēšanu dienā. Šī dilemma īpaši aktualizējas sabiedrībā, kurā, pagātnei un tagadnei savienojoties vienā laika dimensijā, apbrīnojamā veidā tiek atklāta minēto pretstatu tuvība. Tas ir brīdis, kad daudzu cilvēku dzīvē eksistenciālās problēmas parādās gandrīz vai Ž. P. Sartra saasinātā izvēles dievišķošanas stila skatījumā un varas mehānisms, kaut īsu mirkli, demonstrē sevi atkailinātā veidā. Varbūt tādēļ tik psiholoģiski sarežģīti ir pāriet uz «normālā sabiedrībā» pieņemto racionālo aprēķinu sistēmu, kura bezkaislīgi nosaka to, kura elites

grupējuma intereses būs prioritāras visas sabiedrības virzībā pārskatāmā nākotnē. Šī sistēma ir nozīmīga katram no mums, jo «caur-skatāmā ikdienas esamība» vismaz empīriskās ietilpības ziņā ir pārāk būtiska pat personības stratēģisko motīvu aspektā. Mūsdienu pasaules sociālās telpas un laika nosacītībā praktiski jebkurš dzīves gājums ir atkarīgs no gluži pragmatiskas orientācijas; ārējas – Rietumu vai Austrumu sabiedrības virzienā vērstas vai arī šķietamā vai īstenā pašpietiekamībā pamato-tas, savu neatkārtojamo vērtību sistēmu veidojošas.

Pārāk grūti ir paredzēt sociālo sistēmu attīstības perspektīvas, un tādēļ varbūt attu-rēsimies no atbildes izteikšanas jautājumam – kam piederēs vara Latvijā gadu tūkstošu mijā?

RACIONĀLA NOBEIGUMA VIETĀ

Jebkurš no indivīdiem, kurš ir izcīnījis vietu elitē, ir ieinteresēts, lai varētu pārvaldīt stabilu sabiedrību, jo tajā ir krietni mazāk draudu eksistējošajam varas mehānismam. Vēstures pieredze rāda, ka jaunajos laikos stabilitāti var panākt vai nu veidojot demokrātisku sociālo realitāti, vai īstenojot autoritāra režīma principus. Ilgs mūžs līdz šim nav bijis nevienai no šīm sabiedrībām. Tomēr cilvēces vēsturiskās virzības analīze (nevar būt, ka tā ir tikai jābūtības caur-austa hipotēze) un veselais saprāts liecina, ka ir pamats meklēt attaisnojumu likumsakarīgajai virzībai uz kaut arī vēsturiski ierobežotu, tomēr demokrātisku realitāti. Arī Latvija, viena no neskaitāmajām pasaules valstīm, tiecas sasniegt vispārpieņemto demokrātiskās sabiedrības statusu. Bet pasaules realitāte jau ir iepriekšnosacīta, un ir jāmeklē netradicionāli risinājumi, lai iekarotu savu vietu šajā sistēmā.

Vienīgais risinājums Latvijas sabiedrībai ir jauna vērtību horizonta meklējumi. Tas ir ceļš, kurš, aizejot no totalitārisma nosacītības, nepazudīs prāta neskaidrībā, nepalikis F. Fukujamas aprakstītajā liberāli demokrātiskās sabiedrības vērtību stagnācijā, bet meklēs jaunus motīvus vēstures virzībai un sabiedrības integrācijai. Varbūt tieši tādā ceļā maza valsts, kura

joprojām atrodas savdabīgā, impēriskajām interesēm ne visai ērtā atzarā, ar savu traģisko vēsturisko pieredzi, sarežģīto, korekti neizskaidrojamo tagadni un neprognozējamo nākotni, radīs visai cilvēcei nozīmīgas jaunas vērtību sistēmas. Jo ilgstošā materiālā atkarībā un šķietamā pazemībā dzimst garīgā neatkarība. Šis ceļš ir iespējams, ja vien to neaizšķērsos šīs pasaules politiskā, vēsturiskā un ģeogrāfiskā nosacītība, Dieva vai kosmoloģisko likumu veidots liktenis šai zemei, tautai un katram no mums.

A. Grīns savas vēsturiskās triloģijas "Saderinātie" pēdējo grāmatu "Melnais jātnieks" noslēdz ar vārdiem: "Kēniņi ar ķeizariem mainās, kari nāk un aiziet; sanāk vecie kungi, prasa no sētu ļaudīm jaunas klausīšanas. Reiz gaisīs atkal ar tām visām, kā jau laiku pa laikam gaisuši. Bet zemnieks būs un paliks! Vidzeme negaisīs nekur." Tomēr laiki mainās, un varas spēks ir krietni pieaudzis kopš grāfa Šeremetjeva tālredzīgajām aktivitātēm. Tas spēj jau aptvert visu teritoriju un nīcināt jebkuru cilvēku – gan ar izsmalcināti psiholoģiskām, gan rupjām militāri fiziskām metodēm to sev pakļaujot. Jā, Latvijas zeme paliks, bet vai uz tās savu apriti īstenos latviešu valoda, kultūra, dzīvesveids, ja kārtējo reizi gadsimtu gaitā savas impēriskās pretenzijas tieksies īstenot Krievija? Nelolosim ilūzijas, ka Latvijas valsts kādam pietiekami nozīmīgam spēkam pasaules politikajā tirgū nozīmēs tik daudz, ka tas būs gatavs pietiekami konsekventi aizstāvēt mūsu valsts neatkarību pret Austrumu kaimiņa militāri īstenotajām

pretenzijām. Ar to ir jārēķinās, jo Krievijas ārpolitika visprecīzāk atbilst tai varas definīcijai, kura par izšķirošo argumentu atzīst fizisku spēku savu šovinistisko interešu aizstāvībai. Latvijas valstisko drošību nenoliedzami paaugstinās iekļaušanās Eiropas struktūrās (šīs aktivitātes ne bez panākumiem jau tiek īstenotas), arī neitrālas un korektas attiecības ar Krieviju. Bet visas šīs diplomātiskās un politiskās aktivitātes, kā arī Rietumu kapitāla ieplūšana Latvijā var arī nebūt pietiekami stingrs arguments pret žirinovsku, ņevzorovu, zjuganovu Krievijas imperiālistiskajām pretenzijām, kuras jau pēc pāris gadiem droši vien būs sevi kaut daļēji apmierinājušas, faktiski atjaunojot PSRS, tiesa, cerams, bez Baltijas valstīm.

Šo cerību autors diemžēl nespēj racionāli pamatot – tā balstās uz iracionāliem pieņēmumiem par vēstures gaitas vismaz daļēji ironisko raksturu, kas pavisam neargumentēti ļaus varas jautājumu savā tēvu zemē risināt pašai latviešu tautai, ļaujot izvirzīties tai elitei, kura vēsturiski nejaušajā brīdī to ir pelnījusi, un emocionālo priekšstatu par to, ka tauta ne mazāk kā atsevišķs cilvēks ir pelnījusi brīvību. Mūsu gaišais brīdis nav bijis lieks, tas paliks tajā dīvainajā, neizskaidrojamā un neizprotamā krātuvē, ko sauc par vēsturi.

Tā maldās ikviens, bet cita ceļa mums nav.

PĒCVĀRDS

Šī darba teksts tika uzrakstīts pirms diviem trim gadiem. Pāris izdevniecību, kas vēlējas publicēt manuskriptu, ir pārstājušas eksistēt. Tā nu tikai šogad grāmata ieraudzīs dienasgaismu.

Šajā nelielajā pēcvārdā tiku aicināts apcerēt tās izmaiņas, kuras pēdējā laikā notikušas Latvijas politiskajā dzīvē. Liekas, ka pārāk būtiskas šīs izmaiņas nav bijušas, ir turpinājušas attīstīties tās tendences, kuras jau ir aplūkotas iepriekšējā tekstā.

Nostiprinās valdošās elites pozīcijas, vienlaikus palielinoties sociālajai distancei ar pārējo sabiedrību. Joprojām politiskās partijas galvenokārt ir biedru grupas ar kopējām interesēm un politiskā atbildība ir tikai bezsaturiska frāze. Koalīcijas var veidot jebkuras orientācijas politiskie spēki, ja vien paveras iespēja iegūt varu. Frakciju piederība parlamentā tiek mainīta vai ik mēnesi. Valdošā elite jūtas tik droša, ka daži tās pārstāvji jau rosina sākt publiskas diskusijas par morāli un politiku. Laikam ir liela pārlicība, ka nekad neklūs zināms tas, kā īsti ir veidojusies elites bagātība un iespējas sadalīt savā starpā nozīmīgākos privatizējamus objektus Latvijā.

Panākumus vēlēšanās joprojām var iegūt odi-ozu līderu vadītas klaji populistiskas partijas. Tomēr tās nav bīstamas valdošajai elitei, jo pilnīgs kaut cik konkrētu programmu trūkums paralizē šo grupējumu darbību pat pēc zināmiem panākumiem parlamenta vēlēšanās.

Pēdējā gada laikā Latvijas politiskajā arēnā samērā nopietni ienāk sociāldemokrātiski orientēti spēki. Jau gūti visai nopietni panākumi 1997. gada pašvaldību vēlēšanās. Tiesa, daļēji šos panākumus noteicis "protesta balsojums" pret "mežonīgā kapitālisma" attīstību, tāpat vairākām valdošās elites sociālā cinisma izpausmēm. Tieši liberālo partiju ("Latvijas ceļa" un citu) politikas atsevišķas izpausmes sociālekonomiskajā sfērā provocē kreiso orientāciju nostiprināšanos. Daļai sabiedrības negatīva attieksme ir ne tik daudz pret pašu privatizāciju cik pret veidu, kā šis process tiek īstenots Latvijā. Nevis nacionalizācija, bet vairāku privatizācijas lietu pārskatīšana, novērtējot to likumību, var izrādīties visai spēcīgs kreiso spēku ierocis. Sociāldemokrātiskajam strāvojumam, neskatoties uz konkurentu kritikai pieejamo pretrunīgo vēsturi, ja vien tas spēs izveidot vienotu, Rietumeiropas standartiem kaut cik atbilstošu partiju vai partiju koalīciju, jau nākamajās Saeimas vēlēšanās var būt diezgan lieli panākumi.

Empīriski tik viegli pamanāmā psiholoģiskās tolerances trūkuma pamatā ir demokrātijas vājums mūsu sabiedrībā – neprasme veidot interešu saskaņošanas procesu starp dažādām sociālajām grupām, atsevišķiem indivīdiem. Latvijā turklāt pašlaik nav īstā spēka, kurš spētu stiprināt un attīstīt valsts varas mehānisma darbību. Elite ir pārāk pašpietiekama savu interešu apmierināšanā, turklāt tā acīm redzami vairāk atbilst G. Moskas, nevis V. Pareto pieņēmumiem par

valdošā slāņa personības raksturojumiem – šiem cilvēkiem dominē organizatora, nevis intelektuālās spējas. Līdz ar to stratēģiskā virzība ir vāji saistīta ar konkrētiem taktiskiem plāniem. Pārējai sabiedrībai trūkst integrējošu vērtību hierarhijas, vienotas ideoloģiskas virzības. Savukārt birokrātija savā darbībā ir pārāk tālu gan no M. Vēbera ideāla modeļa, gan no Rietumeiropas realitātes, tā vairāk balsta elites intereses, nevis nodrošina valsts aparāta sekmīgu funkcionēšanu. Pagaidām Latvijā neeksistē arī kaut cik vienota sociālās ētikas sistēma, kura darbotos kā sabiedrisko procesu neinstitucionāls regulators.

Valsts sociālekonomiskā situācija joprojām veicina sabiedrības sašķeltības nostiprināšanos. Atsevišķi makroekonomiskās situācijas raksturojumi gan liecina par iespējamu tautsaimnieciskās lejupslīdes apturēšanu, bet vēl nevar saskatīt kaut nelielas pozitīvas izmaiņas sabiedrības dzīves līmeņa, standarta un kvalitātes jomā. Augšupejošās sociālās mobilitātes iespējas, ievērojot šīs valsts likumus, joprojām ir nelielas, bet sociālā noslāņošanās ir pārāk krasa.

Nevar noliegt demokrātijas attīstību Latvijā šajos pēdējos gados. To var teikt arī saistībā ar trešo varu – tiesu varu un ceturto varu – masu mediju varu. Tās ir pietiekami neatkarīgas no valdošās elites tiešās ietekmes. Bet arī šīs varas ir pakļautas mūsu postsociālistiskās sabiedrības pretrunu un negāciju ietekmei. Privātkapitāls, kurā nereti grūti nodalīt legālo biznesu no nelegālā biznesa, ne pārāk ievēro civilizācijas normas,

un tiesībsargājošās institūcijas bieži ir bezspēcīgas organizētās noziedzības priekšā. Ceturtās varas atkarība no finansējuma – arī no valsts budžeta finansējuma, kā tā saucamajai sabiedriskajai televīzijai, – zemas politiskās kultūras apstākļos izpaužas kā pastiprināta manipulācija ar sabiedrisko apziņu, vēlamu orientāciju veidošana masu priekšstatos.

Vara reti izraisa pozitīvas emocijas tiem, kuru rokās tā nav koncentrēta. Pēdējos gados negatīva psiholoģiska attieksme pret varu un tās nesēju lielā sabiedrības daļā ir pieaugusi, jo norit modernajai sabiedrībai raksturīgais varas atsvešināšanās process no cilvēka. Demokrātija, kura mūsu ikdienā vairs nav pretstats totalitārismam, uzskatāmāk atklāj arī savu iluzoro dabu. Cilvēka atkarība no varas mūsdienu pasaulē ir daudzveidīga, masu sabiedrības apstākļos tā tikai daļēji tiek apzināta. Mēs esam samierinājušies ar priekšstatu, ka ir tikai divas izejas – pakļauties varai vai mēģināt pašam to iegūt. Vai bieži tiek uzdots jautājums – kādēļ cilvēks ir izvēlējies varu un kādas ir viņa iespējas to neizvēlēties?

Varas hronika. Cik tā pēdējos gados ir nozīmīga katram no mums? Tiem cilvēkiem, kuri nākuši no I. Selecka "Šķērsielas" vai citas sociālās mikrovides šķērsgruzuma?

Vēsture ir paradoksāla, un dramatisms ir pārāk īss savā laika izvērsumā. Brīvība kā sabiedrību vienojošs faktors tajā jau tālajā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā tomēr nekļuva par tik nozīmīgu garīgu spēku, lai mēs atkal nenokļūtu

iluzorā realitātē. Vēl nav mainījusies mūsu iekšējā attieksme pret varu, mēs esam pārāk atkarīgi no ārējiem apstākļiem. Nav vēl mēģināts aptvert varas jēgu un ierobežot tās nepamatotās pretenzijas manipulēt ar mūsu apziņu.

Mūsu intelektuālā elite joprojām ir starp varas realitāti un varas ilūziju. Gars vēl neveicina vārīšanos, un pianistam nav sava klavierkoncerta. Cilvēka patiesā iekšējā brīvība, viņa apzinātā attieksme pret varu vēl tikai sāk veidoties. Cerēsim, ka mēs nemaldāmies un cita ceļa mums tiešām nav.

VARAS MAIŅA LATVIJĀ: ĪSA NOTIKUMU HRONIKA*

- 1987, 14. jūn. Grupa *Helsinki-86* organizē publisku ziedu nolikšanu pie Brīvības pieminekļa.
- 1988, 1.–2. jūn. Latvijas Rakstnieku savienības valdes paplašinātais plēnums ar arhitektu, dizaineru, žurnālistu, teātra darbinieku savienību vadītāju un ekspertu piedalīšanos.
- 1988, 6. okt. LPSR Augstākā Padome (AP) pieņem lēmumu par latviešu valodas statusu – tā kļūst par valsts valodu. J. Vagra vietā, kurš ievēlēts par LKP CK 1. sekretāru, par AP Prezidija priekšsēdētāju ievēlē A. Gorbunovu, par Ministru Padomes priekšsēdētāju kļūst V. E. Bresis.
- 1988, 8.–9. okt. Latvijas Tautas frontes (LTF) dibināšanas kongress. LTF atbalsta grupas apvieno vairāk nekā 110 000 dalībnieku. Par LTF priekšsēdētāju ievēlē D. Īvānu.
- 1988, 19. nov. LTF Dome pieņem deklarāciju "Par Latvijas PSR suverenitāti",

sk

- taču AP sesija pēc dažām dienām atsakās šo jautājumu izskatīt.
- 1989, 8. janv. LPSR Darbaļaužu internacionālās frontes (IF) dibināšanas kongress.
- 1989, 12. marts LTF manifestācijā Daugavmalā piedalās ap 200 000 cilvēku.
- 1989, 26. marts PSRS tautas deputātu vēlēšanas. Vairākums ievēlēto Latvijas deputātu – LTF atbalstītie kandidāti.
- 1989, 31. maijs LTF Domes valde (priekšsēdētājs P. Laķis) pieņem "Aicinājumu visiem LTF biedriem" uzsākt visās LTF grupās un nodaļās apspriest jautājumu par Tautas frontes iestāšanos par Latvijas pilnīgu politisko un ekonomisko neatkarību.
- 1989, 28. jūl. LPSR AP pieņem deklarāciju par Latvijas valsts suverenitāti.
- 1989, 23. aug. Baltijas ceļš – Igaunijas, Latvijas, Lietuvas tautas kustību iedvesmotā sadošanās rokās par neatkarības atjaunošanu.
- 1989, 7.–8. okt. LTF 2. kongress pieņem jaunu programmu, kurā noteikts kurss uz pilnīgu Latvijas neatkarību.

- 1989, 10. dec. Vietējo padomju vēlēšanas. Atzīstami panākumi LTF.
- 1989, 28. dec. LPSR AP svītro LPSR Konstitūcijas 6. pantu par "komunistiskās partijas vadošo lomu".
- 1990, 15. febr. LPSR AP pieņem "Deklarāciju jautājumā par Latvijas valstisko neatkarību" un grozījumus LPSR Konstitūcijā, atzīstot par oficiālo valsts simboliku sarkanbalt-sarkano karogu, 1921. gadā apstiprināto ģerboni un himnu "Dievs, svētī Latviju!".
- 1990, 24. febr. Ar neatkarīgās LKP piekritēju konferenci sākas atklāta šķelšanās PSKP Latvijas republikāniskajā organizācijā.
- 1990, 18. marts LPSR AP vēlēšanās LTF gūst pārliecinošu uzvaru. Maija sākumā izveidojas LTF frakcija (131 deputāts), frakcija "Līdztiesība" (57 deputāti), 13 deputāti frakcijās neiesaistās, par AP Prezidija priekšsēdētāju ievēlēts A. Gorbunovs.
- 1990, 4. maijs LPSR AP pieņem "Deklarāciju par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu". Latvijas Republikas valsts varas *de facto* atjaunošanai noteikts pārejas

X

- periods (līdz LR Saeimas sasaukšanai).
- 1990, 7. maijs Par LR Ministru Padomes priekšsēdētāju apstiprināts I. Godmanis.
- 1990, 27. nov. LTF aicina Latvijas iedzīvotājus vākt parakstus pret Savienības līguma noslēgšanu (līdz decembra vidum savākti 1 002 829 paraksti).
- 1991, 13. janv. LTF izsludinātājā Vislatvijas protesta manifestācijā sakarā ar iespējamo bruņoto apvērsumu un Padomju armijas bruņotajām akcijām Lietuvā piedalās ap 500 000 cilvēku.
- 1991, 13.–27. janv. Pēc LTF ierosinājuma Latvijas iedzīvotāji apsargā Augstāko Padomi, Ministru Padomi, TV centru Zaķusalā u.c. ēkas. IF un komunistiskās partijas organizētā Vislatvijas Glābšanas komiteja 10 000 cilvēku mītiņā ASK stadionā paziņo par visas likumdevējvaras un izpildvaras funkciju pārņemšanu. 20. janvārī OMON iebrukuma laikā Latvijas Iekšlietu ministrijā tiek nogalināti vairāki cilvēki.

- 1991, 3. marts Vislatvijas aptaujā par neatkarīgu un demokrātisku Latviju nobalso 73,8 % no 87,5 % Latvijas iedzīvotāju, kas piedalījušies aptaujā.
- 1991, 19.–21. aug. Valsts apvērsuma mēģinājums Padomju Savienībā. PSRS desanta karaspēka un OMON bruņotas akcijas Latvijā.
- 1991, 21. aug. AP pieņem Konstitucionālo likumu par Latvijas Republikas valstisko statusu.
- 1991, 18. sept. Latvija kļūst par ANO locekli.
- 1993, 5.–6. jūn. LR 5. Saeimas vēlēšanas. Lielāko balsu skaitu iegūst savienība *Latvijas ceļš, LNNK, Saskaņa Latvijai – atdzimšana tautsaimniecībai*.
- 1993, 7. jūl. LR Saeima par Valsts prezidentu ievēlē G. Ulmani.
- 1993, 20. jūl. LR Saeima izsaka uzticību V. Birkava sastādītajam Ministru kabinetam (LC un LZS koalīcija).
- 1994, 30. apr. Maskavā Latvijas un Krievijas prezidenti un valdību vadītāji paraksta līgumu par Krievijas armijas izvešanu no Latvijas līdz 1994. gada 31. augustam.

- 1994, 15. sept. LR Saeima izsaka uzticību
M. Gaiļa sastādītajam Ministru
kabinetam (LC un TPA koalī-
cija).
- 1995, 31. janv. Latvija uzņemta Eiropas Padomē.
- 1995, 30. sept.–1. okt. LR 6. Saeimas vēlēšanas.
Lielāko balsu skaitu iegūst
Demokrātiskā partija *Saimnieks,
Latvijas ceļš*, Tautas kustība
Latvijai (Zīgerista partija), *Tēvze-
mei un brīvībai*.
- 1995, 21. dec. LR Saeima izsaka uzticību
A. Šķēles sastādītajam Ministru
kabinetam (6 frakciju koalīcija).
- 1996, 18. jūn. LR Saeima par Valsts prezidentu
ievēlē G. Ulmani.
- 1997, 13. febr. LR Saeima izsaka uzticību
A. Šķēles jaunajam Ministru
kabinetam (5 frakciju koalīcija).
- 1997, 9. marts Pašvaldību vēlēšanas.

* Notikumu hroniku sastādījis Juris Goldmanis.

✂

OBLIGĀTAIS EKSEMPLĀRS

Pēteris Laķis

VARA UN SABIEDRĪBA

Varas maiņa Latvijā
astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā

Vāku zīm. D. Kudiņa
Redaktore L. Bībere
Māksl. redaktors A. Aleks
Korektore Z. Stikute

Apgāds "Zvaigzne ABC", SIA, K. Valdemāra ielā 105,
Rīgā, LV-1013. Reģistr. nr. 2-1060. Red. nr. S-137.
A/S "Poligrāfists", Valdemāra ielā 6, Rīgā, LV-1050.
Pasūt. nr. 654.

1.80

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304010533

973
563

Teorētiskas piezīmes par politisko varu

Pādomju nomenklatūra kā sociālistiskās sabiedrības politiskā elite

Politiskās varas maiņas procesa sākuma posms

Nacionāldemokrātiskās masu kustības veldošanās un pādomju varas krīze

Divvaldība – kāds bija tās reālais saturs?

Vara un jaunās politiskās elites tapšanas process

Kam piederēs vara Latvija gadu tūkstošu mijā?

PĒTERIS LAĶIS šajā grāmatā analizē politiskās varas būtību un dalās savās pārdomās par varas jēgu, vienlaikus vērtējot astoņdesmito un deviņdesmito gadu sabiedriski politiskās norises Latvijā.

Vai Tautas fronte bija nacionāldemokrātiska masu kustība, kā top jaunā politiskā elite un kam piederēs vara Latvijā gadu tūkstošu mijā – tie ir jautājumi, kuri interesē kā zinātniekus, tā arī katru sabiedrības locekli. Grāmata lieti noderēs vidusskolēniem **jaunāko laiku vēstures** kursa un izvēles kursa **politika un tiesības** apgūvē. To var izmantot arī augstskolu studenti.

ZVAIGZNE ABC

ISBN 9984-04-714